

**O‘ZBEK DAVLATCHILIGINING
SHAKLLANISHI VA TARAOQIYOTI
BOSQICHLARI**

(O‘quv-uslubiy qo‘llanma)

— Mardiyeva G.K. —

SAMARQAND 2026

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG‘LIQNI SAQLASH VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT TIBBIYOT UNIVERSITETI

Mardiyeva G.K.

**O‘ZBEK DAVLATCHILIGINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT
BOSQICHLARI
(O‘quv-uslubiy qo‘llanma)**

SAMARQAND 2026

Tuzuvchi:

Samarqand davlat tibbiyot universiteti “Ijtimoiy va gumanitar fanlar” kafedrası,
PhD Mardiyeva Guzal Karimovna

Taqrizchilar:

A.N.Maxmudova – Samarqand davlat tibbiyot universiteti “Ijtimoiy va gumanitar fanlar” kafedrası mudiri, professor

I.I.Rizayev - TATU Samarqand filiali Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti

Annotatsiya

“O‘zbek davlatchiligining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari” nomli ushbu o‘quv-uslubiy qo‘llanmada O‘zbekistonning yaqin o‘tmishidan boshlab hozirgi kungacha bo‘lgan davrdagi davlat mustaqilligiga erishish va uni mustahkamlash jarayonida muhim o‘rin tutgan tarixiy voqealar, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy jarayonlar keng yoritilgan. Qo‘llanma nomutaxassis yo‘nalishi talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda tarixiy voqealar ilmiy asoslangan ma‘lumotlar, hujjatlar va jadvallar asosida izchil hamda tizimli ravishda bayon etilgan.

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma nafaqat tarixiy jarayonlarni o‘rganishga, balki talabalarda mustaqil va tanqidiy fikrlash, tarixiy voqealarni tahlil qilish hamda ularga xolisona baho bera olish ko‘nikmalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Qo‘llanma zamonaviy ta‘lim talablari asosida yaratilgan bo‘lib, unda talabalar bilimni mustahkamlash va nazorat qilishga qaratilgan savol, topshiriq hamda uslubiy tavsiyalar ham o‘rin olgan.

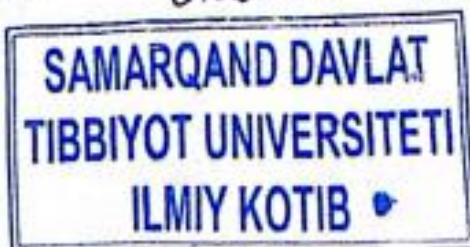
Ushbu o‘quv-uslubiy qo‘llanmani yaratishdan asosiy maqsad talabalarga O‘zbekistonning eng yangi tarixi bo‘yicha chuqur va tizimli bilim berish, ularda tarixiy tafakkur, milliy ong va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishdan iboratdir.

“O‘zbek davlatchiligining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari” nomli mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma Samarqand davlat tibbiyot universitetining “24” iyun 2026-yildagi №11- son bayonnomasiga asosan nomutaxassis ta‘lim yo‘nalishi talabalar uchun o‘quv-uslubiy qo‘llanma sifatida nashr etishga tavsiya etilgan.

Ilmiy Kengash kotibi, dotsent

U.U.Ochilov

KIRISH

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” va “ Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunlarda nazarda tutilgan maqsadlar asosida ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohatlarga asosan tayyorlangan. Oliy ta’lim o‘quv yurtlarining nomutaxassis yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan.

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma o‘zbek davlatchiligining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida yoritishga bag‘ishlangan. Qo‘llanmada qadimgi va o‘rta asr davlatlarining boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, huquqiy asoslari hamda davlat va jamiyat taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan omillar ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

O‘zbek xalqi qadimdan boy davlatchilik an‘analari, yuksak siyosiy tafakkuri va o‘ziga xos boshqaruv tizimiga ega bo‘lgan xalqlardan biridir. Markaziy Osiyo hududida qadimgi Xorazm, Qang‘, Kushon davlati, Eftalitlar, Turk hoqonligi kabi yirik davlatlarning shakllanishi va rivojlanishi o‘zbek davlatchiligi tarixining muhim bosqichlarini tashkil etadi. Keyingi davrlarda Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Amir Temur va temuriylar davlati hamda Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari mamlakat siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan.

Ayniqsa, Amir Temur va temuriylar davri o‘zbek davlatchiligi tarixida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda markazlashgan davlat tizimi shakllanib, adolat va qonun ustuvorligiga asoslangan boshqaruv siyosati yuritildi. “Temur tuzuklari” davlatni boshqarishning muhim huquqiy va siyosiy manbasi sifatida tarixda muhim o‘rin tutadi. Temuriylar davrida ilm-fan, madaniyat, me’morchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi Markaziy Osiyoni dunyoning yirik madaniy markazlaridan biriga aylantirdi.

Shuningdek, qo‘llanmada o‘quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatish, milliy davlatchilik an‘analariga hurmat ruhida tarbiyalash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu qo‘llanma tarix fanini o‘rganayotgan o‘quvchilar, talabalar va o‘zbek davlatchiligi tarixiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasini uchun mo‘ljallangan.

**MAVZU: QADIMGI VA ILK O'RTA ASRLAR DAVLATCHILIGI
ASOSIY BOSQICHLARI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.
O'ZBEK DAVLATCHILIGINING SHAKILLANISHIVA
TARAQQIYOT BOSQICHLARI**

**« O'tmishdagi yutuqlaridan kuch olib,
xatolaridan xulosa chiqarib yashaydigan
xalq o'z taraqqiyot yo'lini to'g'ri belgilay oladi»**
Sh.M.Mirziyoyev

Darsning maqsadi: O'quvchilarga o'zbek davlatchiligining qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha bo'lgan taraqqiyot bosqichlari, davlat boshqaruvi tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti hamda siyosiy rivojlanish jarayonlari haqida ilmiy asoslangan bilim berishdan iborat. Shuningdek, Amir Temur va temuriylar davri, Turk hoqonligi, Eftalitlar davlati hamda Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarining davlat boshqaruvi va jamiyat hayotidagi o'rni tushuntirish orqali o'quvchilarda tarixiy tafakkur, milliy g'urur va davlatchilik an'analariga hurmat tuyg'usini shakllantirish maqsad qilinadi.

Mavzuning ahamiyati: Mazkur mavzu o'zbek xalqining ko'p asrlik davlatchilik tajribasi va siyosiy madaniyatini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. O'zbek davlatchiligi tarixini o'rganish orqali qadimgi va o'rta asrlarda mavjud bo'lgan davlatlarning boshqaruv tizimi, ijtimoiy tuzumi, iqtisodiy taraqqiyoti hamda huquqiy asoslari haqida keng tasavvur hosil qilinadi. Ayniqsa, Amir Temur davridagi markazlashgan davlat tizimi, "Temur tuzuklari" asosidagi boshqaruv tamoyillari va Temuriylar davridagi ilm-fan hamda madaniyat rivoji milliy davlatchilik tarixining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Mavzu yosh avlodda milliy o'zlikni anglash, tarixiy merosni qadrlash, vatanparvarlik va mustaqil davlatni asrab-avaylash kabi fazilatlarni shakllantirishda ham katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Qadimgi davr o'zbek davlatchiligi.

Miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda O'rta Osiyoda bronza davridan ilk temir davriga o'tish jarayoni yuz bergan. Bu davr tarixini o'rganishda yozma manbalar kam bo'lsa-da, "Avesto", ahamoniylar yozuvlari va qadimgi yunon tarixchilari asarlari muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lgan Avesto O'rta Osiyoning qadimgi tarixi, ijtimoiy tuzumi, iqtisodiy hayoti va ma'naviy madaniyatini yorituvchi asosiy manba hisoblanadi.

Jahonning turli mintaqalarida ibtidoiy jamoa tuzumining asta-sekin yemirilishi natijasida insoniyat tarixida yangi bosqich — dastlabki davlat uyushmalarining shakllanish jarayoni boshlandi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining muhim bosqichi bo'lib, insonlarning turmush tarzi, xo'jalik yuritish usullari va ijtimoiy munosabatlarining murakkablashuvi bilan chambarchas bog'liq edi. Ibtidoiy jamoa tuzumida odamlar urug' va qabila asosida yashagan bo'lsalar, vaqt o'tishi bilan iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlarning ortib borishi yangi boshqaruv tizimlarini yuzaga keltirdi.

Dehqonchilik va chorvachilikning paydo bo'lishi insoniyat hayotida katta burilish yasadi. Odamlar tabiatning tayyor ne'matlaridan foydalanish bilan cheklanib qolmay, oziq-ovqat mahsulotlarini o'zlari yetishtira boshladilar. Ayniqsa, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi yirik vohalarda aholi sonining ko'payishiga va doimiy manzilgohlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Chorvachilik esa insonlarni go'sht, sut, jun va boshqa mahsulotlar bilan ta'minlab, xo'jalikning muhim tarmog'iga aylandi. Shu bilan birga, hunarmandchilik ham taraqqiy etdi. Kulolchilik, metallga ishlov berish, to'qimachilik va zargarlik kabi sohalarning rivojlanishi mehnat taqsimotini kuchaytirib, jamiyatning iqtisodiy asoslarini mustahkamladi.

Mehnat qurollarining takomillashuvi natijasida mehnat unumdorligi oshdi. Odamlar mis, bronza va keyinchalik temirdan yasalgan qurollardan foydalanishni boshladilar. Bu esa dehqonchilik va hunarmandchilik samaradorligini oshirib, ortiqcha mahsulot paydo bo'lishiga olib keldi. Ortiqcha mahsulotning vujudga kelishi esa mulkiy tengsizlikning yuzaga kelishiga, boy va kambag'al qatlamlarning shakllanishiga sabab bo'ldi. Natijada jamiyatda tabaqalanish jarayoni kuchaydi.

Ayni paytda urug' jamoalari asta-sekin hududiy qo'shni jamoalariga aylana bordi. Endilikda odamlarni faqat qarindoshlik rishtalari emas, balki bir hududda yashash, umumiy xo'jalik yuritish va yer-suvdan birgalikda foydalanish birlashtirib turardi. Aholi sonining ortishi va xo'jalikning murakkablashuvi jamiyatni boshqarish uchun yangi tizimlarga ehtiyoj tug'dirdi.

Aholi yashaydigan yerlarni, dehqonchilik vohalarini tashqi dushmanlardan himoya qilish, ichki tartibni saqlash, jamoa a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish va nazorat qilish zarurati ilk davlat birlashmalarining yuzaga kelishiga asosiy sabab bo'ldi. Shu tariqa hokimiyatning markazlashuvi yuz berib, harbiy boshliqlar, qabila sardorlari va ruhoniylar jamiyatda alohida mavqega ega bo'la boshladilar. Davlat boshqaruvi tizimi shakllanib, qonun-qoidalar paydo bo'ldi.

Tarixiy manbalarga ko'ra, miloddan avvalgi IV ming yillikda Mesopotamiyada, miloddan avvalgi III ming yillik boshlarida esa Misrda dastlabki davlatlar vujudga kelgan. Mesopotamiyada Shumer shahardavlatlari, Misrda esa Nil vodiysidagi markazlashgan podsholiklar qadimgi Sharq sivilizatsiyasining yirik markazlariga

aylandi. Bu davlatlar irrigatsiya tizimlari, yozuv, soliq tizimi va qo'shin tashkiloti bilan ajralib turgan.

O'zbekiston tarixiga oid voqea va hodisalarga yangicha yondashuv natijasida Markaziy Osiyo hududida ham juda qadimdan davlat uyushmalari shakllanganligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqotchilar O'zbekiston hududida dastlabki davlatlarning tashkil topish tarixi qariyb uch ming yilga borib taqalishini ta'kidlaydilar. Bu hududdagi qadimgi davlatlar Sharq sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo'lib, ular iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan ancha rivojlangan edi.

Miloddan avvalgi I ming yillik boshlarida Markaziy Osiyoning nisbatan taraqqiy etgan viloyatlarida ilk davlat birlashmalari paydo bo'la boshladi. Qishloqlar asta-sekin kengayib, shaharlarga aylandi. Bu shaharlar esa viloyat va davlat uyushmalarining siyosiy, iqtisodiy hamda ma'muriy markazlariga aylangan. Shaharlarning rivojlanishi savdo-sotiqning kengayishi, hunarmandchilikning taraqqiy etishi va madaniy aloqalarning mustahkamlanishiga olib keldi.

O'ZBEK DAVLATCHILIGI TARIXI

No	DAVLAT / SULOLA	DAVRI
1	 Qadimgi Xorazm	mil. avv. VI–IV asrlar
2	 Qang' davlati	mil. avv. III – mil. V asr
3	 Kushon davlati	I–III asrlar
4	 Eftalitlar davlati	V–VI asrlar
5	 Turk hoqonligi	VI–VIII asrlar
6	 Somoniylar davlati	IX–X asrlar
7	 Qoraxoniylar davlati	X–XII asrlar
8	 Xorazmshohlar davlati	XI–XIII asrlar
9	 Amir Temur va Temuriylar davri	XIV–XV asrlar
10	 Shayboniylar davlati	XVI asr
11	 Ashtarxoniylar davlati	XVII–XVIII asrlar
12	 Buxoro amirligi	XVIII–XX asr boshlari
13	 Xiva xonligi	XVI–XX asr boshlari
14	 Qo'qon xonligi	XVIII–XIX asrlar
15	 Mustaqil O'zbekiston	1991–yildan hozirgacha

“Avesto”dagi ma’lumotlar, qadimgi yunon tarixchilari Gerodot va Gekateyning “Katta Xorazm” haqidagi xabarlari, shuningdek Ktesiyning Qadimgi Baqtriya podsholigi to’g’risidagi ma’lumotlari Markaziy Osiyoda ilk davlat uyushmalari mavjud bo’lganligini tasdiqlaydi. Tadqiqotchilar bu davlatlarning shakllanish davrini ahamoniylargacha bo’lgan bosqich, ya’ni miloddan avvalgi IX–VII asrlar bilan bog’laydilar.

Katta Xorazm davlati tarkibiga Amudaryoning quyi oqimidagi shimoliy hududlar, Murg’ob vohasi va Parfiya yerlari kirgan. Baqtriya davlati esa hozirgi Surxondaryo viloyati, Tojikistonning Amudaryoga tutash hududlari hamda Shimoliy Afg’oniston yerlarini o’z ichiga olgan. Sug’diyona davlati Zarafshon vodiysi va Qashqadaryo vohasida joylashgan bo’lib, savdo va madaniyat markazlaridan biri hisoblangan.

Markaziy Osiyo xalqlari miloddan avvalgi VI–IV asrlarda Eron ahamoniylari hukmronligi ostida yashadilar. Ahamoniylar bu hududlarni bosib olib, ulardan soliqlar yig’gan va harbiy yurishlarda foydalanishga harakat qilganlar. Biroq mahalliy xalqlar mustaqillik uchun kurashni davom ettirdilar. Miloddan avvalgi IV asrga kelib Ahamoniylar davlatining markaziy hokimiyati zaiflashdi va ayrim hududlar mustaqillikka erishish imkoniyatiga ega bo’ldilar. Xorazm vohasi ana shunday mustaqillikka erishgan hududlardan biri edi.

Makedoniyalik Aleksandr Eroning asosiy viloyatlarini bosib olgach, miloddan avvalgi 329-yil bahorida Hindikush tog’lari orqali Markaziy Osiyo hududlariga kirib keldi. Uning asosiy maqsadi bu boy va strategik hududlarni o’z saltanati tarkibiga qo’shish edi. Biroq mahalliy xalqlar bosqinchilarga qarshi qattiq qarshilik ko’rsatdilar.

Baqtriyaliklar, sug’diyonaliklar va sak-skif qabilalari yunon-makedon bosqinchilariga qarshi uch yil davomida mardonavor kurash olib bordilar. Bu kurashga mahalliy sarkardalardan biri bo’lgan Spitamen boshchilik qildi. U xalqni ozodlik uchun kurashga safarbar etib, Iskandar qo’shinlariga katta talafot yetkazgan. Spitamenning jasorati Markaziy Osiyo xalqlarining erkinlik va mustaqillik uchun olib borgan kurashining yorqin timsoli hisoblanadi.

Shunga qaramay, miloddan avvalgi 327-yil oxirlariga kelib Sug’diyona Aleksandr tomonidan to’liq bosib olindi va qo’zg’olon bostirildi. Iskandar hududda o’z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida yunon-makedon garnizonlarini joylashtirdi va mahalliy boshqaruv tizimini nazorat ostiga oldi.

Miloddan avvalgi IV asr oxirida Aleksandr saltanati parchalanib ketdi va uning o’rnida bir necha mustaqil davlatlar vujudga keldi. Natijada Makedoniya, Misr va Salavkiylar davlati shakllandi. Markaziy Osiyo hududlari Iskandarning eng ishonchli sarkardalaridan biri bo’lgan Salavka qo’liga o’tdi. Shu tariqa O’rta Osiyo xalqlarining miloddan avvalgi 312–250-yillardagi tarixi Salavkiylar davlati tarixi bilan chambarchas bog’lanib ketdi. Bu davrda yunon madaniyati bilan mahalliy madaniyatning o’zaro ta’siri kuchayib, ellinistik madaniyat shakllana boshladi.

Miloddan avvalgi 250-yillarga kelib Markaziy Osiyoda Salavkiylar davlatining zaiflashuvi natijasida uning tarkibidan dastlab Parfiya, keyinchalik esa Yunon-Baqtriya davlatlari ajralib chiqdi. Bu jarayon hududdagi siyosiy mustaqillik harakatlarning kuchayganligini va mahalliy hokimlarning o’z hududlarini mustaqil

boshqarishga intilganliklarini ko'rsatadi. Ayniqsa, Yunon-Baqtriya davlati Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutgan davlatlardan biri hisoblanadi.

Yunon-Baqtriya davlatining asosiy hududi Baqtriya bo'lib, ayrim hukmdorlar davrida uning hududi yanada kengaydi. Davlat tarkibiga Hindistonning shimoliy-g'arbiy qismi, Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi katta yerlar ham qo'shib olindi. Bu esa Yunon-Baqtriya davlatining siyosiy va harbiy jihatdan qudratli davlatga aylanganligini ko'rsatadi. Davlatning poytaxti Shimoliy Afg'onistonda joylashgan Baqtra shahri bo'lib, u qadimgi Sharqning yirik savdo, hunarmandchilik va madaniyat markazlaridan biri hisoblangan. Yunon va mahalliy sharqona madaniyatlarning uyg'unlashuvi natijasida bu hududda ellinistik madaniyat keng rivojlandi.

Biroq miloddan avvalgi II asrning uchinchi choragiga kelib Yunon-Baqtriya davlati inqirozga yuz tutdi. Sharqiy Turkiston tomondan kirib kelgan yuechji va sak qabilalarining hujumlari natijasida davlat zaiflashib, oxir-oqibat butunlay qulab tushdi. Ko'chmanchi qabilalarning bosqinlari Markaziy Osiyo hududidagi siyosiy vaziyatni keskin o'zgartirib yubordi.

Qadimgi Parfiya davlati ham bu davrning yirik davlatlaridan biri edi. U hozirgi Turkmaniston va Eronning bir qismini o'z ichiga olgan. Parfiya davlati mustaqil davlat va keyinchalik qudratli imperiya sifatida qariyb besh yuz yildan ortiq vaqt davomida yashagan. Parfiyaliklar Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo yo'llarini nazorat qilganlari sababli iqtisodiy jihatdan katta kuchga ega bo'lganlar. Ayniqsa, Buyuk ipak yo'li orqali amalga oshirilgan savdo Parfiya davlatining taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Miloddan avvalgi II–I asrlarda Markaziy Osiyoda mavjud bo'lgan yana bir yirik davlat Parkana davlati edi. Xitoy manbalarida bu davlat Davon nomi bilan tilga olinadi. Xitoy tarixchilarining ma'lumotlariga ko'ra, miloddan avvalgi II asrda Farg'ona vodiysida taxminan 300 ming aholi yashagan. Bu esa Davon davlatining ancha rivojlangan va aholi zich joylashgan hudud ekanligini ko'rsatadi. Vohada ko'plab shaharlar mavjud bo'lib, davlatning poytaxti Ershi shahri edi. Tadqiqotchilar bu shaharni hozirgi Marhamat hududi bilan bog'laydilar.

Davon davlati qishloq xo'jaligi yuksak darajada rivojlangan mamlakat edi. Ayniqsa, sug'orma dehqonchilik taraqqiy etgan bo'lib, uzumchilik va bog'dorchilik keng rivojlangan. Farg'ona otlari esa butun Sharqda mashhur bo'lgan. Xitoy manbalarida bu otlar "samoviy tulporlar" deb ta'riflangan bo'lib, ular harbiy yurishlarda juda qadrlangan.

Miloddan avvalgi III asr boshlarida paydo bo'lgan yana bir davlat Qang' davlati edi. Dastlab uning hududi Sirdaryoning o'rta oqimidagi yerlar, ya'ni Toshkent vohasi hamda unga tutash tog' va cho'l hududlaridan iborat bo'lgan. Keyinchalik Qang' davlati o'z hududlarini kengaytirib, Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni hamda Xorazm hududlarini o'ziga bo'ysundirdi.

Miloddan avvalgi II–I asrlarda va milodiy I–II asrlarda Qang' davlati iqtisodiy va madaniy jihatdan ancha rivojlangan davlatga aylandi. Davlat aholisi asosan o'troq va yarim o'troq hayot kechirgan. Shu bilan birga, uning hududida ko'chmanchi chorvador qabilalar ham yashagan. O'troq aholi daryo vodiylarida istiqomat qilib, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Qang' davlati

Buyuk ipak yo'lining muhim qismida joylashgani sababli savdo-sotiq ham rivojlangan edi.

Miloddan avvalgi II–I asrlarda O'rta Osiyo hududidagi yana bir mustaqil davlat Toxariston edi. Toxarlar Yunon-Baqtriya hukmronligini tugatgach, Baqtriya hududini Toxariston deb atay boshladilar. Toxarlar qisman ko'chmanchi turmush tarzini saqlab qolgan edilar. Ularda markazlashgan yagona davlat tizimi mavjud bo'lmagan, har bir shahar va viloyatni alohida hokim boshqargan.

Xitoy manbalarida yuechji deb nomlangan qadimgi massaget qabilalari xunnlarning bosimi ostida Markaziy Osiyo tomon surib chiqarilgan. Miloddan avvalgi 140–130-yillarda ular Yunon-Baqtriya hududlariga kirib kelganlar. Yuechjilar dastlab beshta hokimlikka bo'linib yashagan bo'lsalar-da, vaqt o'tishi bilan kuchayib bordilar. Ularning bosimi natijasida Yunon-Baqtriya davlati butunlay parchalanib ketdi.

Miloddan avvalgi I asr oxiri va milodiy I asr boshlarida Baqtriya hududida yuechji qabilalari asosida Kushon davlati tashkil topdi. Bu davlatning birinchi hukmdori Kudzula Kadfiz edi. U turli qabilalarni birlashtirib, mustahkam davlat asoslarini yaratdi. Milodiy I asrga kelib Kushon davlati qadimgi dunyoning eng qudratli davlatlaridan biriga aylandi. U o'zining siyosiy qudrati jihatidan Xitoydagi Xan davlati, Parfiya podsholigi va Rim imperiyasi bilan raqobatlasha oladigan darajaga yetdi. Kushon davlati Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo yo'llarini nazorat qilganligi sababli xalqaro savdoda muhim o'rin egallagan.

Kudzula Kadfizdan keyin uning o'g'li Vima Kadfiz hukmronlik qildi. Uning davrida mamlakatda pul islohoti o'tkazilib, oltin tangalar zarb qilina boshlandi. Bu esa davlat iqtisodiyotining rivojlanganligini va savdo munosabatlarining kengayganligini ko'rsatadi. Kushon hukmdorlari ichida eng mashhuri Kanishka hisoblanadi. Uning hukmronligi davrida Kushon saltanati yanada ravnaq topdi. Davlatning poytaxti Peshovar shahri atrofida joylashgan edi. Mamlakat hududi Shimoliy Hindiston, Afg'oniston, Markaziy Osiyoning ko'plab viloyatlari hamda Sharqiy Turkiston yerlarini o'z ichiga olgan.

Kanishka davrida buddaviylik dini keng tarqaldi va davlat dini sifatida qo'llab-quvvatlandi. Shu sababli Kushon davlati buddaviylik madaniyatining yirik markazlaridan biriga aylandi. San'at, haykaltaroshlik va me'morchilik yuksak taraqqiy etdi. Ayniqsa, Gandxara san'ati yunon va sharq madaniyatlarining uyg'unlashuvi natijasida shakllangan muhim madaniy hodisa hisoblanadi.

Kanishkadan keyin Vasishka davrida Kushon davlati asta-sekin inqirozga yuz tuta boshladi. Ichki nizolar, tashqi bosqinlar va markaziy hokimiyatning zaiflashuvi davlat qudratining susayishiga olib keldi. Kushonlar davrida Markaziy Osiyoning deyarli barcha viloyatlarida qishloq xo'jaligi yuqori darajada rivojlangan edi. Sug'orma dehqonchilik, bog'dorchilik va chorvachilik asosiy xo'jalik tarmoqlaridan biri bo'lib qolgan. Hunarmandchilik ham faqat yirik shaharlarda emas, balki kichik manzilgohlarda ham taraqqiy etdi. Kulolchilik, temirchilik, zargarlik va to'qimachilik mahsulotlari nafaqat ichki bozorlarda, balki boshqa mamlakatlarga ham chiqarilgan.

Kushonlar davrida ichki va tashqi savdo ayniqsa rivojlandi. Buyuk ipak yo'li orqali Xitoy, Hindiston, Eron va Rim imperiyasi bilan savdo aloqalari olib borildi.

Natijada Markaziy Osiyo qadimgi dunyoning eng muhim iqtisodiy va madaniy markazlaridan biriga aylandi.

Ilk oʻrta asrlarda oʻzbek davlatchiligi.

IV asrga kelib Oʻrta Osiyoda uzoq vaqt hukmronlik qilgan Kushon podsholigi asta-sekin zaiflashib, siyosiy maydondan chiqib ketdi. Kushon davlatining parchalanishi natijasida hududda turli qabilaviy birlashmalar va mahalliy hukmdorlar kuchaya boshladi. Ayniqsa, xioniylar va kidariylar kabi koʻchmanchi qabilalar Oʻrta Osiyoning siyosiy hayotida muhim rol oʻynay boshladilar. Bu davr Markaziy Osiyo tarixida siyosiy beqarorlik va yangi davlat tuzilmalarining shakllanish bosqichi sifatida xarakterlanadi.

V asr oʻrtalariga kelib esa Oʻrta Osiyo hududida yangi va qudratli davlat — Eftaliylar podsholigi shakllanish jarayonini yakunladi. Tarixiy manbalarda eftaliylar “oq xunlar” deb ham tilga olinadi. Tadqiqotchilarning fikricha, ular massaget qabilalarining avlodlari boʻlib, Markaziy Osiyo hududida katta siyosiy kuchga aylanganlar. Manbalarda qayd etilishicha, 457-yildan boshlab eftaliylar hukmdori Vaxshunvor Chagʻoniyon, Toxariston va Badaxshon hududlarini oʻziga boʻysundirgan. Natijada Eftaliylar davlati qisqa vaqt ichida juda katta hududni egallagan yirik imperiyaga aylandi.

Eftaliylar Kushonlar davlatining siyosiy anʼanalarini davom ettirdilar. Ular Oʻrta Osiyo, Sharqiy Eronning bir qismi, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston hududlaridagi koʻplab xalqlarni yagona davlat tarkibiga birlashtirishga muvaffaq boʻldilar. Bu davlat iqtisodiy va harbiy jihatdan kuchli boʻlib, Buyuk ipak yoʻlining muhim qismlarini nazorat qilgan.

V–VI asrlarda Oʻrta Osiyo tarixida muhim iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar yuz berdi. Bu davrda dehqonchilik vohalarida Eftaliylarning asta-sekin oʻtroqlashuvi kuchaydi. Natijada sugʻorma dehqonchilikka boʻlgan ehtiyoj tobora ortib bordi va bu holat yangi yerlarni oʻzlashtirish jarayonini tezlashtirdi. Aholi suv resurslaridan samarali foydalanish uchun kichik-kichik sugʻorish kanallarini qazib chiqara boshladi, minglab gektar unumdor yerlar dehqonchilik uchun oʻzlashtirildi.

Sugʻorish tizimining rivojlanishi bilan birga, mavjud irrigatsiya tarmoqlari ham takomillashdi. Shohariqlar chuqurlashtirilib, keng va sersuv kanallarga aylantirildi. Bu davrda qurilgan yirik sugʻorish inshootlarining ayrimlari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Jumladan, Zahariq kanali, Boʻzsuv kanali va Dargʻom kanali V asrda barpo etilgan eng yirik sugʻorish tarmoqlaridan hisoblanadi. Bu inshootlar vohalarda dehqonchilikni yanada rivojlantirishga xizmat qilgan va aholining yashash sharoitini yaxshilagan.

Togʻ oldi hududlarida suv chiqarish uchun maxsus suv chiqarish moslamalaridan ham keng foydalanilgan. Bu esa sugʻoriladigan yer maydonlarining kengayishiga olib kelgan. Yangi oʻzlashtirilgan hududlarda esa zodagon dehqonlar — yer egalari tomonidan katta qoʻrgʻonlar qurilgan. Ular qalin xom gʻishtdan, baland poydevor ustiga barpo etilib, mustahkam istehkom koʻrinishiga ega boʻlgan. Bu qoʻrgʻonlar nafaqat yashash joyi, balki iqtisodiy va siyosiy markaz vazifasini ham bajargan.

Eftaliylar jamiyatida ham ijtimoiy tarkib murakkab edi. Ularning bir qismi ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsa, asosiy qismi o'troq hayot kechirib, shahar va qishloqlarda istiqomat qilgan. Ayniqsa, Toxariston va So'g'diyona hududlarida dehqonchilik va bog'dorchilik yuqori darajada rivojlangan edi. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g'alla ekinlari bilan birga sholi yetishtirish ham keng tarqalgan.

Xitoy manbalariga ko'ra, V–VI asrlarda Sharqiy Turkiston va Markaziy Osiyo hududlarida g'o'za ekinlari keng tarqalgan edi. O'rta Osiyo paxta tolasi qadimdan Xitoyda ham mashhur bo'lgan va yuqori sifatli mahsulot sifatida qadrlangan. Bu esa hududning qadimgi davrlardan oq xalqaro savdo aloqalarida muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. Tog' va tog' oldi hududlarida yashovchi aholi asosan yilqichilik bilan shug'ullangan. Ayniqsa, Farg'ona vodiysida zotdor otlar — arg'umoqlar yetishtirilgan bo'lib, ular Sharq mamlakatlarida juda mashhur bo'lgan. Bu otlar harbiy yurishlar va savdo aloqalarida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Yer egaligi munosabatlarining shakllanishi natijasida sug'oriladigan yerlarning bir qismi asta-sekin mulkdor zodagonlar — dehqonlar qo'lida to'plana boshladi. Bu jarayon jamiyatda ijtimoiy tabaqalanishni kuchaytirdi. Erkin dehqonlar asta-sekin yirik yer egalari qaram bo'lib qoldilar va “kadivar” deb ataluvchi tobe dehqonlar qatlamiga aylana bordilar. Shu bilan birga, sug'oriladigan yerlarning ma'lum qismi ibodatxonalar mulki hisoblangan. Bunday yerlar “vag'nze” deb yuritilib, diniy muassasalar iqtisodiy asosini tashkil etgan. Yaylovlarning asosiy qismi esa oqsoqol va zodagonlar qo'lida bo'lgan.

Eftaliylar jamiyatida mol-mulk tengsizligi ham kuchli edi. Boy va kambag'al qatlamlar o'rtasidagi farq tobora ortib bordi. Shu bilan birga, yangi feodal munosabatlar shakllanayotgan bo'lsa-da, ibtidoiy jamoa tuzumiga xos ayrim an'analar ham saqlanib qolgan edi. Bu esa V–VI asrlar O'rta Osiyo tarixini o'tish davri sifatida xarakterlash imkonini beradi — ya'ni eski jamoa tizimi asta-sekin yemirilib, yangi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum shakllanayotgan davr edi.

Eftaliylar davlati Markaziy Osiyo xalqlari tarixida muhim o'rin tutadi. Ularning hukmronligi davrida savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniy aloqalar rivojlandi. Biroq VI asrning ikkinchi yarmiga kelib Eftaliylar davlati zaiflasha boshladi. 563–567-yillarda turklar va sasoniylar tomonidan olib borilgan harbiy yurishlar natijasida eftaliylar mag'lubiyatga uchradilar. Shu tariqa tarix maydoniga yangi siyosiy kuch — Turk xoqonligi kirib keldi.

Turk xoqonligi tarkibiga Sharqiy Turkiston, Shimoliy Hindiston va Kaspiy dengizigacha cho'zilgan O'rta Osiyo hududlari kirgan edi. Turk xoqonligi qisqa vaqt ichida ulkan hududlarni egallab, Markaziy Osiyodagi eng yirik davlatlardan biriga aylandi. Davlatning siyosiy tuzilishi harbiy boshqaruvga asoslangan bo'lib, turk qabilalari yagona hokimiyat ostida birlashtirilgan edi.

588-yilda Eron sasoniylari davlati bilan Turk xoqonligi qo'shinlari o'rtasida katta jang bo'lib o'tdi. Bu jangda turklar mag'lubiyatga uchradilar. Shundan so'ng Turk xoqonligi ichki nizolar va hududiy qarama-qarshiliklar natijasida Sharqiy va G'arbiy Turk xoqonligiga bo'linib ketdi. Bu bo'linish davlatning siyosiy qudratini zaiflashtirdi.

VI–VII asrlarda Turk hoqonligi qo‘l ostida Markaziy Osiyo hududidagi turli xalqlar va qabilalar birlashgan bo‘lib, ularning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot darajasi bir xil emas edi. Bu hududda yashagan aholi o‘troq dehqonchilik, ko‘chmanchi chorvachilik hamda shahar hayoti bilan bog‘liq hunarmandchilik va savdo-sotiq kabi turli xo‘jalik shakllarida faoliyat yuritgan. Natijada Turk hoqonligi tarkibida murakkab, ko‘p qatlamli jamiyat shakllangan.

Aholining ko‘chmanchi qismi asosan o‘tovlarda yashab, to‘rt g‘ildirakli aravalarda ko‘chib yurgan. O‘troq aholi esa shahar va qishloqlarda istiqomat qilib, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo bilan shug‘ullangan. Jamiyatda mehnatkash xalq “Budun” yoki “Qora budun” deb atalgan bo‘lib, bu qatlam asosan oddiy aholini ifodalagan. Urug‘ va qabila zodagonlari esa “beklar” nomi bilan yuritilgan va ular siyosiy hamda harbiy hayotda muhim o‘rin egallagan. VII asrga kelib, doimiy harbiy to‘qnashuvlar va ichki nizolar iqtisodiy hayotga salbiy ta‘sir ko‘rsata boshladi. Natijada markaziy hokimiyat asta-sekin zaiflashdi, siyosiy beqarorlik kuchaydi va iqtisodiy tanglik yuzaga keldi. Bu jarayon shaharlarning inqiroziga olib keldi: ularning maydoni qisqarib bordi, ko‘plab aholi shahar tashqarisiga chiqib ketdi. Shu bilan birga, katta oilalarga tegishli qo‘rg‘on-qal‘alar soni ko‘paydi va ular muhim iqtisodiy markazlarga aylandi.

Xorazm va So‘g‘diyona hududlarida bunday qo‘rg‘onlar atrofida dehqonchilik mavzolari shakllanib, boy dehqonlar va savdogarlarning mustahkam qarorgohlari paydo bo‘lgan. So‘g‘d jamiyati ayniqsa rivojlangan bo‘lib, unda savdogarlar, hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar va diniy qatlam vakillari birgalikda yashagan.

Ijtimoiy tuzumda dehqonlar alohida ustun mavqega ega bo‘lgan. Ular katta yer-mulk egasi bo‘lib, jamiyatning boy va nufuzli qatlamini tashkil etgan. Dehqonlarga qaram bo‘lgan “kashavarz” yoki “kishtkorlar” yerlarni ijaraga olib, hosilning ma‘lum qismini to‘lab ishlaganlar. Bundan tashqari, “akor” va “chorikor”lar yerda yollanma mehnat qilib kun kechirgan. Jamiyatda dindorlar ham katta ta‘sir kuchiga ega edi. Ular diniy marosimlarni boshqarish, ibodatxonalarni yuritish va aholining ma‘naviy hayotiga rahbarlik qilish bilan shug‘ullangan. Ibodatxona xo‘jaliklari “vag‘nze” deb atalib, iqtisodiy jihatdan ham muhim o‘rin tutgan.

Shu tariqa Turk hoqonligi davridagi ijtimoiy tuzumni boy zodagonlar, savdogarlar, harbiylar, amaldorlar, dindorlar, chorvadorlar, dehqonlar va qaram qatlamlar tashkil etgan. Bu jamiyatni shartli ravishda hukmdorlar, erkin aholi, yarim erkin va qaram tabaqalarga ajratish mumkin. Turk hoqonligi boshqaruv shakliga ko‘ra ilk yakka hokimlikka asoslangan davlat edi. Uning boshida oliy hukmdor — hoqon turgan bo‘lib, bu lavozim merosiy hisoblangan. Biroq taxt merosi har doim ham bevosita o‘g‘ilga o‘tmagan; ba‘zan katta qarindoshlar yoki “ulus oqsoqollari” qarori bilan ham belgilangan.

Xitoy manbalariga ko‘ra, yangi hoqonni taxtga o‘tqazish marosimi maxsus tartibda o‘tkazilgan. Bo‘lajak hukmdor kigizga o‘tqazilib, quyosh yo‘nalishida to‘qqiz marta aylantirilgan, so‘ng otga mindirilib, bo‘yniga ipak mato bog‘langan. Undan hukmronlik muddati so‘ralgan va belgilangan muddat tugagach, u taxtdan ketgan. Hoqondan keyingi eng yuqori mansab “yabg‘u” bo‘lib, u davlatning birinchi vaziri va harbiy boshliqlaridan biri hisoblangan. Masalan, Istami yabg‘u mashhur

yabg'ulardan biri bo'lgan. Biroq yabg'u taxtga merosxo'r bo'la olmagan. Taxt vorisi "tegin" (shahzoda) deb atalgan. Joylardagi hokimlarni nazorat qilish uchun "tudun" lavozimi joriy etilgan bo'lib, ular soliqlar, boj va mahalliy boshqaruv ishlarini kuzatib borgan. Markaziy boshqaruv asosan yirik davlat masalalari — tashqi siyosat, harbiy yurishlar, soliq tizimi va diplomatik aloqalar bilan shug'ullangan, mahalliy hududlarga esa ma'lum darajada erkinlik berilgan.

Natijada Turk hoqonligi tarkibida Farg'ona, So'g'd, Shosh, Tohariston, Xorazm kabi hududlarda yarim mustaqil mahalliy sulolalar faoliyat yuritgan. Ularning barchasi hoqonlikka bo'ysungan bo'lsa-da, ichki boshqaruvni o'zlari amalga oshirgan. Harbiy tizim asosan otliq qo'shinlarga tayangan bo'lib, turli o'lkalardan yig'ilgan askarlar va shaxsiy qo'riqchilar armiyani tashkil etgan. O'lkalardan esa hoqonlikka muntazam o'lpon to'lab turish talab qilingan. Shu tariqa Turk hoqonligi davri Markaziy Osiyo tarixida murakkab siyosiy tizim, ko'p qatlamli jamiyat va iqtisodiy o'zgarishlar bilan ajralib turgan muhim bosqich bo'lib qolgan.

VII asr o'rtalariga kelib Arabiston yarimorolida yangi va qudratli davlat — Arab xalifaligi tashkil topdi. Arab xalifaligi qisqa vaqt ichida juda katta hududlarni egallab, Yaqin Sharq va Markaziy Osiyo tomon yurish boshladi. VIII asr boshlarida arab qo'shinlari butun Movarounnahr hududini bosib oldilar. Arab istilosi bilan birga bu hududga islom dini ham kirib keldi. Islom dini Markaziy Osiyo xalqlarining siyosiy, madaniy va ma'naviy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Arablar dastlab mahalliy aholining qarshiligiga duch kelgan bo'lsalar-da, vaqt o'tishi bilan islom dini keng yoyildi va asosiy dinlardan biriga aylandi. Shu bilan birga, arab yozuvi, ilm-fan va madaniyat ham hududga kirib keldi.

VIII asr oxiri va IX asr boshlariga kelib Arab xalifaligi chuqur siyosiy inqirozga uchradi. Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi natijasida xalifalik tarkibidagi ko'plab hududlarda mustaqillikka intilish kuchaydi. Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan siyosiy vaziyat xalifalikni sharqiy viloyatlarni boshqarishni mahalliy sulolalarga topshirishga majbur qildi. Dastlab Tohiriylar sulolasi, keyinchalik esa Somoniylar davlati Movarounnahr va Xurosonni boshqarishga kirishdilar. Ular rasmiy jihatdan xalifalikka bo'ysunsalar-da, amalda mustaqil siyosat yurita boshladilar.

Somoniylar davlat boshqaruvida mahalliy davlatchilik an'alariga tayandilar. Ular dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoni rivojlantirishga katta e'tibor berdilar. Soliq tizimi tartibga solinib, davlat boshqaruvida shariat qonunlariga amal qilish muhim vazifa sifatida belgilandi. Somoniylar davrida Movarounnahr iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksalish davrini boshdan kechirdi.

Ismoil Somoniy hukmronligi davrida davlat tizimini mustahkamlashga qaratilgan muhim islohotlar amalga oshirildi. Natijada qadimgi sharq davlatchilik an'alariga asoslangan markazlashgan boshqaruv tizimi yaratildi. Ismoil Somoniy kuchli qo'shin tuzib, davlatning ichki va tashqi xavfsizligini mustahkamladi. Tarixchi Narshaxiy ma'lumotlariga ko'ra, Somoniylar davlatining markaziy boshqaruvi o'nta devondan iborat bo'lgan. Har bir devon ma'lum bir davlat ishini boshqargan. Bu tizim davlat boshqaruvining ancha rivojlanganligini ko'rsatadi. X asr oxirlariga kelib Somoniylar davlati zaiflashib qulab tushdi. Natijada Movarounnahrda hokimiyat Qoraxoniylar davlati qo'lga o'tdi. Qoraxoniylar davlatni el-yurt va viloyatlarga bo'lib boshqarganlar.

Qoraxoniylar davlatining boshlig'i "tamg'achxon", ya'ni "xonlar xoni" yoki "ulug' xon" deb atalgan. Bu davrda yer egaligining iqto tizimi keng rivojlandi. Iqto tizimiga ko'ra, harbiylar va amaldorlarga ma'lum hududlardan soliq yig'ish huquqi berilgan. XII asrning ikkinchi yarmiga kelib Qoraxoniylar davlati inqirozga yuz tutdi. Uning o'rnida harbiy turk sarkardalari tomonidan boshqariladigan mayda feodal mulklar paydo bo'ldi. Bu esa Movarounnahrda siyosiy parokandalikni kuchaytirdi.

Shu davrda O'rta Osiyoning janubi-g'arbida joylashgan qudratli Saljuqiylar davlati ham zaiflasha boshladi. Yuzaga kelgan siyosiy vaziyatdan foydalangan holda Xorazmshohlar davlati kuchayib bordi. Qutbiddin Muhammad XI asr oxirida "Xorazmshoh" unvonini qayta tiklagan edi. 1127–1156-yillarda hukmronlik qilgan Otsiz davrida Xorazm kuchli davlatga aylandi. Uning vorislari Ilarslon va Alauddin Takash davrida davlat hududi yanada kengaydi va Xorazm Sharqdagi eng qudratli davlatlardan biriga aylandi. Muhammad Xorazmshoh hukmronligi davrida esa Xorazm davlatiga butun Movarounnahr hududi qo'shib olindi. Natijada Xorazmshohlar davlati Yaqin va O'rta Sharqdagi eng yirik davlatlardan biriga aylandi. Bu davlatning iqtisodiy qudrati savdo yo'llarini nazorat qilishi, rivojlangan dehqonchilik va hunarmandchilik bilan chambarchas bog'liq edi.

Amir Temur va Temuriylar davlatchiligi.

XIV asr o'rtalarida Movarounnahr tarixida buyuk davlat arbobi va mohir sarkarda sifatida Amir Temur tarix sahnasiga kirib keldi. U barlos urug'ining beklaridan biri bo'lgan Tarag'ay Bahodirning o'g'li edi. Bu davrda Movarounnahr hududi siyosiy jihatdan parokanda holatda bo'lib, mo'g'ullar bosqinidan keyingi ichki nizolar, feodal tarqoqlik va o'zaro urushlar mamlakatni zaiflashtirib qo'ygan edi. Ana shunday murakkab vaziyatda Amir Temur yurtni birlashtirish, markazlashgan davlat barpo etish va mamlakatni tashqi bosqinchilardan ozod qilish yo'lida kurash boshladi.

Dastlab Amir Temur nufuzli turk amiri Amir Husayn bilan ittifoq tuzdi. Amir Husayn Qazag'onning nabirasi va Samarqand hukmdori edi. Ular birgalikda Movarounnahrni mo'g'ullar zulmidan ozod qilish hamda mamlakatda markaziy hokimiyatni tiklash uchun harakat qildilar. Biroq vaqt o'tishi bilan ikki hukmdor o'rtasidagi siyosiy manfaatlar to'qnashuvi sababli munosabatlar keskinlashdi. Natijada 1370-yilda Amir Temur Amir Husayn qo'shinlarini tor-mor etib, Movarounnahrning yagona hukmdori sifatida e'lon qilindi. Shu tariqa Temuriylar davlatiga asos solindi.

Amir Temur hokimiyatni qo'lga kiritgach, avvalo mamlakat ichkarisida mustahkam tartib o'rnatishga va hududlarni birlashtirishga kirishdi. 1372–1388-yillar davomida u Xorazmga besh marta harbiy yurish uyushtirdi. Bu yurishlar natijasida Xorazm Movarounnahrqa to'liq bo'ysundirildi. Xorazmning qo'shib olinishi davlatning iqtisodiy va strategik qudratini yanada oshirdi. Shundan so'ng Amir Temur o'zining keng ko'lamlari harbiy yurishlarini boshladi. U Eron, Iroq, Kavkaz, Suriya va Turkiya hududlariga yurishlar uyushtirdi. Bu harbiy yurishlar natijasida ulkan imperiya barpo etildi. Temur davlati sharqda Hindiston chegaralaridan g'arbda Kichik Osiyogacha, shimolda Dashti Qipchoqdan janubda Fors qo'ltig'igacha cho'zilgan yirik saltanatga aylandi.

Biroq Temur davlatining qudratiga Juchi ulusi tarkibidagi Oltin O‘rda va Oq O‘rda davlatlari doimiy xavf solib turardi. Ayniqsa, To‘xtamish bilan bo‘lgan munosabatlar murakkab tus oldi. Dastlab Amir Temur 1379-yilda To‘xtamishning Oq O‘rda taxtiga chiqishiga yordam berdi. Keyinchalik To‘xtamish Mamay ustidan g‘alaba qozonib, Oltin O‘rdada oliy hokimiyatni egalladi. Ammo hokimiyatni mustahkamlab olgach, u Temur tasarrufidagi yerlarga hujum qila boshladi. Bunga javoban Amir Temur To‘xtamishga qarshi bir necha yirik harbiy yurishlar uyushtirdi. 1391-yilda Qunduzcha jangida va 1395-yilda Shimoliy Kavkazdagi Terek daryosi bo‘yida To‘xtamish qo‘shinlari qaqqshatqich mag‘lubiyatga uchratildi. Bu mag‘lubiyatlardan keyin Oltin O‘rda nihoyatda zaiflashdi. Natijada Amir Temur uchun Volgabo‘yi hududlariga va Oltin O‘rdaning poytaxti Saroy Berka shahriga yo‘l ochildi. Shahar egallandi va Oltin O‘rda siyosiy jihatdan inqirozga yuz tutdi.

1398–1399-yillarda Amir Temur Hindistonga mashhur yurishini amalga oshirdi. Bu yurish natijasida Dehli sultonligi mag‘lubiyatga uchratildi va Temur qo‘shinlari katta boylik hamda o‘lja bilan Movarounnahrqa qaytdilar. Hind yurishi Temur davlatining iqtisodiy qudratini yanada mustahkamladi. 1400-yilda Amir Temur Boyazid I va Misr sultoni Farajga qarshi harbiy harakatlarni boshladi. 1402-yilda Anqara yaqinida bo‘lib o‘tgan mashhur jangda usmonli turklar sultoni Boyazid I ustidan hal qiluvchi g‘alaba qozonildi. Bu jang jahon tarixida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Chunki usmonli turklarning Yevropaga yurishi vaqtincha to‘xtatildi va Istanbulning usmonlilar tomonidan egallanishi qariyb 50 yilga kechikdi.

1404-yil boshida Amir Temur o‘zining 200 ming kishilik qo‘shini bilan Xitoyga yurish qilishga tayyorgarlik ko‘ra boshladi. Biroq bu yurish amalga oshmadi. 1405-yil 18-fevralda O‘tror shahrida Amir Temur vafot etdi. Uning vafoti bilan Xitoy yurishi bekor qilindi. Amir Temur jasi Samarqandga olib kelinib, Go‘ri Amir maqbarasiga dafn etildi.

Amir Temur hukmronligi davrida Movarounnahr ulkan imperiyaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaziga aylandi. Bu davrda iqtisodiyot, hunarmandchilik, savdo va madaniyat yuksak taraqqiy etdi. XIV–XV asrlar Temuriylar uyg‘onish davri sifatida tarixga kirgan bo‘lib, ko‘pincha Markaziy Osiyo tarixining “oltin asri” deb ataladi. Bu davrda ilm-fan va madaniyat rivojiga katta e‘tibor qaratildi. Samarqand va Hirot kabi shaharlar Sharqning yirik ilmiy va madaniy markazlariga aylandi. Bu zamonda jahonga mashhur olimlar, shoirlar, rassomlar va me‘morlar yetishib chiqdi. Keyinchalik Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy va Kamoliddin Behzod kabi buyuk siymolar aynan Temuriylar davrida yashab ijod qildilar.

Tarixchi Isfaxoniy o‘zining “Buxorolik mehmon kitobi” asarida Samarqandda paxtachilikning rivojlanganligi, paxta tolasi va shoyi matolar ishlab chiqarilishi haqida yozib qoldirgan. Bu esa Temuriylar davrida hunarmandchilik va yengil sanoat yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Amir Temur savdo-sotiqni davlat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri deb bilgan. U “Dunyo savdogarlar bilan obod bo‘ladi” degan fikrga amal qilgan holda yangi yo‘llar, ko‘priklar, karvonsaroylar va savdo inshootlari qurilishiga katta mablag‘ sarflagan. Natijada Buyuk ipak yo‘li orqali xalqaro savdo yanada rivojlandi. Aynan Temur davrida Yaqin va O‘rta Sharq davlatlari bilan bir qatorda Yevropaning Ispaniya, Fransiya va Angliya kabi davlatlari bilan ham siyosiy va iqtisodiy aloqalar

kengaydi. Temur saroyiga ko'plab xorijiy elchilar tashrif buyurgan, bu esa Temur davlatining xalqaro maydondagi nufuzini yanada oshirgan.

Amir Temur va Temuriylar davri davlatchilik siyosati hamda boshqaruv tizimini o'rganish O'zbekiston davlatchiligi tarixini anglashda nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Chunki bu davr nafaqat harbiy yurishlar va ulkan imperiya barpo etilishi bilan, balki davlat boshqaruvi, siyosiy tafakkur, iqtisodiy taraqqiyot va madaniy yuksalishning yangi bosqichi bilan ham ajralib turadi. Davlat va davlatchilik mohiyatida, eng avvalo, muayyan hudud va jamiyatdagi mavjud imkoniyatlarni xalq manfaatlari yo'lida safarbar eta oladigan kuchli tashkilotchilik yotadi. Shu sababli Amir Temur faoliyatini faqat sarkardalik yoki istilochilik bilan emas, balki davlatchilik asoslarini tiklagan va rivojlantirgan buyuk siyosiy arbob sifatida baholash lozim. Amir Temurning buyukligi shundaki, u o'zidan oldingi davlatchilik tajribalarini chuqur anglab, ularni zamon talablariga mos ravishda rivojlantira oldi. Davlat arbobi va siyosatchining salohiyati, eng avvalo, uning davlatchilik asoslarini qanchalik teran tushunishi va amalda qo'llay bilishi bilan belgilanadi. Sohirqiron aynan shu jihati bilan tarixda alohida o'rin egallaydi.

Amir Temur davrigacha shakllanib, zamon sinovidan o'tgan o'zbek davlatchiligining asosiy tamoyillari mavjud edi. Ularning birinchisi — davlat siyosiy jihatdan mustaqil bo'lishi zarurligi edi. Chunki mustaqillik bo'lmasa, davlat o'z vazifalarini to'laqonli bajara olmaydi. Ikkinchi tamoyil davlat va jamiyat yaxlitligini saqlashdan iborat bo'lib, ichki parokandalikning oldini olishni ko'zda tutgan. Uchinchi tamoyil davlat va jamiyatning qonunlar hamda tartiblar asosida boshqarilishi zarurligini ta'kidlagan. To'rtinchi asos esa boshqaruv tizimining muvofiqlashtirilgan holda faoliyat yuritishini talab qilgan. Beshinchi asos iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning davlat nazoratida bo'lishini ko'zda tutgan. Oltinchi tamoyil fan va madaniyat ravnaqiga davlat darajasida e'tibor berishni talab etgan. Yettinchi asos davlat tashqi siyosatda ham faol bo'lishi, xalqaro vaziyatdan mamlakat manfaatlari yo'lida foydalana olishini nazarda tutgan. Sakkizinchi tamoyil esa davlat rahbarining yuksak ma'naviyatli, tafakkuri teran, millatparvar va uzoqni ko'ra biladigan shaxs bo'lishi zarurligini ta'kidlagan. Amir Temur ana shu sakkiz asosni amalda ro'yobga chiqardi. U mo'g'ullar hukmronligidan keyin davlatning siyosiy mustaqilligini tikladi, markazlashgan boshqaruv tizimini yaratdi, iqtisodiy taraqqiyot uchun qulay sharoitlar vujudga keltirdi va fan hamda madaniyat rivojiga katta e'tibor qaratdi. Shu bilan birga, Amir Temur davlatchilik asoslarini yana bir muhim tamoyil bilan boyitdi. Bu — jamiyatdagi barcha ijtimoiy tabaqalar manfaatlarini hisobga olish va ularning davlat taraqqiyotidagi rolini e'tiborga olish tamoyili edi. Amir Temur jamiyatni 12 tabaqaga ajratgan va ularning har birining manfaatlarini muvofiqlashtirishga harakat qilgan. Bu esa davlat boshqaruvida ijtimoiy muvozanatni saqlashga xizmat qilgan.

Amir Temur davlat boshqaruvida markazlashuv tamoyiliga alohida ahamiyat berdi. Uning davrida boshqaruv tizimi ikki asosiy idoraga — dargoh va devonlarga bo'lingan edi. Dargoh eng oliy davlat idorasi bo'lib, davlatning boshqaruv markazi hisoblangan. Devonlar esa bugungi vazirliklar vazifasini bajargan. Temur hokimiyat tepasiga kelgan paytda siyosiy vaziyat juda murakkab edi. Chingiziylar hukmronligi davrida shakllangan siyosiy an'analar hali ham kuchli ta'sirga ega edi. O'sha davr

taomiliga ko'ra oliy hokimiyat faqat chingiziylarga tegishli bo'lishi kerak deb hisoblangan. Shu sababli Amir Temur rasman xon unvonini qabul qilmadi. 1370-yilda u Suyurg'atmishni rasmiy xon deb e'lon qildi. Asl hokimiyat esa Sohirqiron qo'lida bo'ldi. Bu siyosiy jihatdan nihoyatda oqilona qaror edi. Chunki bu orqali Amir Temur bir tomondan mavjud siyosiy an'analarni saqlab qoldi, ikkinchi tomondan esa o'z hokimiyatini mustahkamlashga erishdi.

Amir Temurning Saroy Mulkxonimga uylanishi ham uning siyosiy mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan. Saroy Mulkxonim chingiziylar avlodidan bo'lgani sababli Amir Temur "Ko'ragon", ya'ni "xonning kuyovi" unvonini oldi. Bu esa uning hukmronligini siyosiy jihatdan qonuniylashtirishga yordam berdi. Amir Temur davlat boshqaruvida qadimgi o'zbek davlatchiligi an'alarini qayta tiklashga muvaffaq bo'ldi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida ko'plab boshqaruv an'analari yo'qolib ketgan yoki zaiflashgan edi. Sohirqiron esa ularni qayta tiklab, zamon talablariga mos ravishda rivojlantirdi. Uning davlat boshqaruvidagi asosiy maqsadi markazlashgan kuchli davlat yaratish edi. Shu sababli u mahalliy hokimlarning mustaqilligini cheklab, barcha hududlarni yagona markazga bo'ysundirdi. Bu o'z davri uchun nihoyatda ilg'or siyosiy tizim hisoblangan Amir Temur iqtisodiy siyosatda ham katta islohotlar amalga oshirdi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojiga alohida e'tibor qaratildi. Karvon yo'llari tiklandi, ko'priklar, karvonsaroylar va bozorlar qurildi. Natijada Samarqand va Hirot kabi shaharlar dunyoning yirik iqtisodiy va madaniy markazlariga aylandi. Fan va madaniyat rivojiga ham davlat siyosati darajasida e'tibor berildi. Keyinchalik Temuriylar davrida Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va Kamoliddin Behzod kabi buyuk allomalar yetishib chiqdi.

Ayrim tarixiy manbalarda Amir Temurni mo'g'ullar bilan bog'lashga urinishlar mavjud. Biroq bu asosan siyosiy afsona va rivoyatlarga asoslangan. Tarixiy haqiqat shundaki, Amir Temur o'zbek davlatchiligini tiklagan, uni markazlashgan qudratli davlat darajasiga olib chiqqan buyuk davlat arbobi sifatida tarixda qolgan.

"Temur tuzuklari"da davlatni boshqarish tamoyillari aniq va tizimli shaklda bayon etilgan. Unda hokimiyatning mutlaq bir shaxs qo'lida bo'lishi, davlat ishlariga boshqa shaxslarning aralashmasligi, barcha farmonlarning so'zsiz bajarilishi zarurligi ta'kidlanadi. Bu qarashlar o'sha davr siyosiy sharoitida kuchli va markazlashgan davlatni saqlab qolish uchun xizmat qilgan. Temur tuzuklari asarida davlat boshqaruvi, mansablar tizimi, qo'shin tuzilishi, soliq va moliya siyosati, ijtimoiy tabaqalar bilan munosabatlar kabi masalalar batafsil yoritilgan. Bu asar nafaqat huquqiy va siyosiy qo'llanma, balki davlatni boshqarish falsafasini ham ifodalaydi. Unda adolat, xalq manfaatini himoya qilish va qonunga qat'iy amal qilish asosiy tamoyillar sifatida ko'rsatilgan. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, Amir Temur davrida O'rta Osiyoda ilk bor tizimli davlat boshqaruvi modeli shakllangan. U Yevropa davlatlarida konstitutsiya tushunchasi hali mavjud bo'lmagan bir davrda, o'zining "Tuzuklar"i orqali aniq boshqaruv qoidalarini joriy etgan. Bu holat uning davlat boshqaruvi tarixidagi o'rnini yanada yuksaltiradi. Amir Temur davlatni boshqarishda tarixiy tajribadan keng foydalangan. U qadimgi Sharq va o'rta asr davlatlarining boshqaruv tizimlarini chuqur o'rganib, ularni mahalliy an'alar bilan uyg'unlashtirgan. Xususan, u Nizomulmulkning "Siyosatnoma" asaridan ham ilhomlanib, davlat boshqaruvida undan amaliy qo'llanma sifatida foydalangan.

Amir Temur davlatini harbiy-siyosiy asosga ega kuchli imperiya sifatida shakllantirdi. U Movarounnahrda yagona markazlashgan boshqaruvni joriy etib, viloyatlar ustidan qat'iy nazorat o'rnatdi. Shu bilan birga, mahalliy boshqaruv tizimlari ham ma'lum darajada saqlab qolindi, bu esa boshqaruvning moslashuvchanligini ta'minladi.

Amir Temur davrida davlat boshqaruvi ikki asosiy tizim — dargoh va devonlarga bo'lingan edi. Dargoh oliy hokimiyat markazi bo'lib, davlat siyosati shu yerda shakllangan. Devonlar esa turli sohalar — moliya, harbiy ishlar, soliq va tashqi siyosatni boshqargan. Shu tariqa Amir Temur yaratgan boshqaruv tizimi o'z davri uchun nihoyatda ilg'or bo'lib, u markazlashgan davlat, qat'iy tartib va adolat tamoyillariga asoslangan edi. Bu tizim keyingi Temuriylar davlatchiligi rivojiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Amir Temur va temuriylar davrida davlat boshqaruvi, huquqiy tizim va ijtimoiy tartiblar o'z davrining eng mukammal siyosiy tizimlaridan biri sifatida shakllandi. Bu davrda davlat tuzilmasi faqat siyosiy hokimiyat emas, balki jamiyat hayotining barcha sohalarini tartibga soluvchi murakkab va uyg'un tizim sifatida faoliyat yuritdi. Ayniqsa, huquqiy asoslarning shakllanishi davlat barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin egalladi.

Temuriylar davlati doirasida islom dini, xususan sunniylik yo'nalishining hanafiylik mazhabi keng yoyildi va mustahkam qaror topdi. Bu mazhabning asosiy huquqiy manbalaridan biri sifatida Burhoniddin Marg'inoniyning mashhur "Hidoya" asari qabul qilindi. Hanafiylikning nisbatan moslashuvchanligi, mahalliy urf-odat va an'analarni hisobga olishi uning Markaziy Osiyo hududida keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Natijada shariat qoidalari mahalliy huquqiy odatlar bilan uyg'unlashtirilib, yagona huquqiy tizim shaklida amalda qo'llanildi. Shu davrda islom huquqi qat'iy, o'zgarmas tizim sifatida emas, balki "Temur tuzuklari" kabi dunyoviy boshqaruv qoidalari bilan to'ldirilgan, amaliy hayot talablariga moslashgan tizim sifatida faoliyat yuritdi. Bu esa davlat boshqaruvida diniy va dunyoviy huquqning o'zaro uyg'unlashuvini ta'minladi.

Umuman olganda, Temur va temuriylar davlati huquqiy tizimi diniy huquq (shariat), qadimiy urf-odatlar (to'ra) va dunyoviy boshqaruv qoidalarining uyg'unlashuvi natijasida shakllangan murakkab va mukammal tizim bo'lib, u Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida alohida o'rin egallaydi.

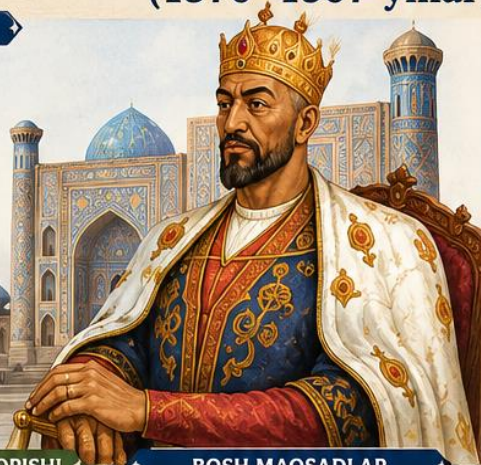
TEMURIYLAR DAVRI

(1370–1507-yillar)

DAVLAT ASOSCHISI

Amir Temur
(1336–1405)

Amir Temur Movarounnahrda kuchli davlat barpo etdi. Uning maqsadi – mamlakatda tinchlik va adolatni o'rnatish, ilm-fan, madaniyat va savdoni rivojlantirish edi.

DAVLATNING HUDUDI

Temuriylar davlati o'z davrining eng yirik davlatlaridan biri bo'lib, quyidagi hududlarni o'z ichiga olgan:

- Movarounnahr
- Xuroson
- Eron
- Iroq
- Ozarbayjon
- Anatoliya (qisman)
- Hindiston (qisman)

DAVLATNING TASHKIL TOPISHI

1370-yilda Amir Temur Movarounnahrda mustaqil hokim sifatida e'tirof etildi.

1370–1405-yillar davomida ko'plab yurishlar amalga oshirilib, yirik davlat tashkil topdi.

1405-yilda Amir Temur vafot etdi.

BOSH MAQSADLAR

Davlatni mustahkamlash va chegaralarni kengaytirish

Tinchlik, xavfsizlik va adolatni ta'minlash

Savdo-sotiq va iqtisodiyotni rivojlantirish

Ilm-fan, ta'lim, madaniyat va me'morchilikni qo'llab-quvvatlash

BOSHQARUV TIZIMI

Mutlaq monarxiya – oliy hokimiyat Amir Temur va uning avlodlari qo'lida bo'lgan.

Viloyatlar, tumanlar hokimlar (beklar) tomonidan boshqarilgan.

Soliq tizimi tartibli bo'lgan: soliqlar adolatli yig'ilgan.

Qonunlar va qoidalar (Tuzuklar) asosida davlat boshqarilgan.

IQTISODIY HAYOT

Qishloq xo'jaligi rivojlangan: g'alla, paxta, uzum, sabzavot yetishtirilgan.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq yuksak darajada bo'lgan.

Buyuk Ipak yo'li xavfsizligi ta'minlanib, savdo rivojlandi.

Shaharlar, bozorlar va karvonsaroylar.

MADANIYAT VA ILM-FAN

Temuriylar davrida madaniyat va ilm-fan yuksak cho'qqiga ko'tarildi.

Mirzo Ulug'bek (astronom)

Alisher Navoiy (shoir va mutafakkir)

Abdurazzoq (Samarqandiy tarixchi)

ME'MORCHILIK YUTUQLARI

Samarqanddagi Registon maydoni ansambli

Bibi-Xonim masjidi (Samarqand)

Shohi Zinda majmuasi (Samarqand)

Gur Amir maqbarasi (Samarqand)

TEMURIYLAR DAVRI ASOSIY BOSQICHLARI

1336–1370

Amir Temurning yoshlik yillari, siyosiy faolligi boshlanishi.

1370–1380

Mustaqil hokim sifatida e'tirof etilishi va davlat poydevorining mustahkamlanishi.

1380–1400

Yirik harbiy yurishlar: Eron, Iroq, Kavkaz, Oltin O'rda, Hindiston va boshqalar.

1400–1405

Davlatning eng yuksak cho'gi. Tinchlik, obodlik va madaniyatning rivojlanishi.

1405

Amir Temurning vafoti.

1405–1507

Temuriylar avlodlari hukmronligi: Shohruh, Ulug'bek, Husayn Boyqaro va boshqalar.

TEMURIYLAR DAVRI MEROSI

- ✓ Kuchli va markazlashgan davlat barpo etildi.
- ✓ Ilm-fan, madaniyat va san'at yuksak darajada rivojlandi.
- ✓ Me'morchilikda betakror yodgorliklar yaratildi.
- ✓ Buyuk mutafakkir va olimlar yetishib chiqdi.

TEMURIYLAR DAVRI YIRIK HUKMDORLARI

Amir Temur
(1370–1405)
Davlat asoschisi, sarkarda va davlat arbobi.

Shohruh Mirzo
(1405–1447)
Davlatni mustahkamladi, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirdi.

Mirzo Ulug'bek
(1447–1449)
Buyuk astronom va olim, rasadxona qurdirgan.

Husayn Boyqaro
(1469–1506)
Adabiyot va san'atni qo'llab-quvvatlagan, so'nggi yirik hukmdor.

“Kuch adolatda, adolat esa ilm va ma'rifatda.”

– Amir Temur

O‘rta Osiyoda tashkil topgan xonliklar va davlatlar

XVI–XIX asrlarda O‘rta Osiyo hududida bir necha yirik davlatlar va xonliklar mavjud bo‘lgan. Temuriylar davlati inqirozga uchragach, bu hududda siyosiy parokandalik kuchaydi va natijada mustaqil xonliklar shakllandi. O‘rta Osiyodagi eng yirik davlatlardan Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo‘qon xonligi alohida o‘rin tutadi. Bu davlatlar siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan O‘rta Osiyo tarixida muhim rol o‘ynagan.

Buxoro xonligi.

Buxoro amirligi 1756-yil 12-dekabrda tashkil topgan bo‘lib, 1920-yil 2-sentyabrgacha mavjud bo‘lgan. Bu davlatda hokimiyat avval hukmronlik qilgan ashtarxoniyalar sulolasi o‘rniga mang‘itlar sulolasi qo‘liga o‘tdi. Mang‘it hukmdorlari o‘zlarini “amir” deb ataganliklari sababli davlat tarixda “Buxoro amirligi” nomi bilan mashhur bo‘ldi. Amirlik 1920-yilda sovet qo‘shinlari tomonidan amalga oshirilgan Buxoro bosqini natijasida tugatildi.

Mang‘itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi XVIII asr o‘rtalarida yuz berdi. 1758-yilda Rahimbiy vafotidan so‘ng mang‘it amaldorlari taxtga uning amakisi, Miyonko‘l hokimi Doniyolbiyning nomzod qilib ko‘rsatdilar. U 1758–1785-yillarda hukmronlik qildi. Biroq Doniyolbiy markaziy hokimiyatni mustahkam saqlab qola olmadi. Natijada davlat ichida mang‘itlarning tarafdorlari va raqiblari o‘rtasida uzoq davom etgan kurashlar boshlandi. Viloyat hokimlari ham mustaqil bo‘lishga intildilar, bu esa siyosiy beqarorlikni kuchaytirdi.

1784-yilda Buxoro aholisi Doniyolbiyning sust boshqaruvidan norozi bo‘lib qo‘zg‘olon ko‘tardi. Shundan so‘ng hokimiyat uning o‘g‘li Shohmurodga topshirildi. Shohmurod 1785–1800-yillarda hukmronlik qilib, davlatni markazlashtirish va tartibni tiklashga harakat qildi. U adolatli hukmdor sifatida tanilgan bo‘lib, soliqlarni kamaytirish, tartib-intizomni mustahkamlash va davlat boshqaruvini yaxshilashga katta e‘tibor qaratgan.

Davlat boshqaruvi tizimi. Buxoro amirligida mutlaq monarxiya shaklida bo‘lib, barcha siyosiy, harbiy va diniy hokimiyat amir qo‘lida jamlangan edi. Amir davlatning eng oliy hukmdori sifatida qonunlar chiqarish, soliq tizimini belgilash va harbiy kuchlarni boshqarish huquqiga ega bo‘lgan. Amirga yaqin yirik amaldorlar — qushbegi (bosh vazir), devonbegi (moliyaviy ishlar boshlig‘i) va qozikalon (shariat sudyasi) davlat boshqaruvida muhim rol o‘ynagan. Viloyatlarda esa beklar hukmronlik qilib, markaziy hokimiyat qarorlarini amalga oshirgan.

Ijtimoiy hayot qat‘iy tabaqaviy tizimga asoslangan edi. Jamiyatning yuqori qatlamini amir va uning oilasi, saroy amaldorlari, yirik yer egalari va ruhoniylar tashkil etgan. O‘rta qatlamda hunarmandlar, savdogarlar va kichik yer egalari joylashgan bo‘lib, ular shahar iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan. Aholining eng katta qismini esa dehqonlar tashkil etgan bo‘lib, ular yerda ishlash bilan birga davlatga turli soliqlar (xiroj, zakot va boshqalar) to‘lagan.

Buxoro amirligi iqtisodiy jihatdan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka asoslangan edi. Ayniqsa, Buxoro shahri Buyuk ipak yo‘lidagi yirik savdo markazlaridan biri bo‘lib, unda ko‘plab madrasalar, masjidlar va bozorlarga ega bo‘lgan. Shaharlar ijtimoiy va madaniy hayot markazi sifatida

rivojlanib, savdo-sotiq va ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. Amirlikda islom dini va shariat qonunlari davlat boshqaruvi va ijtimoiy tartibning asosiy poydevorini tashkil etgan.

Xiva xonligi

Xiva xonligi O'rta Osiyodagi qadimgi va yirik davlatlardan biri bo'lib, 1512–1920-yillar oralig'ida mavjud bo'lgan. Bu xonlik Xorazm hududida tashkil topgan bo'lib, dastlab poytaxt Vazir shahri bo'lgan. Keyinchalik Ko'hna Urganch, XVI asrning 70-yillaridan boshlab esa Xiva shahri davlat poytaxtiga aylangan.

Xorazm hududi dastlab Temuriylar tasarrufida bo'lgan. 1505-yilda Muhammad Shayboniyxon Xorazmni bosib oldi. Biroq Shayboniyxon 1510-yilda vafot etgach, Xorazm hududi Eron safaviylari qo'lga o'tdi. Safaviylar hukmronligiga qarshi xalq qo'zg'olonlari boshlandi. Bu kurashlarga Vazir qal'asi qozisi Umar hamda Baqirg'onlik mulla Sayid Hisomiddin boshchilik qilgan.

Ikki yil davom etgan kurashlar natijasida safaviylar Xorazmdan quvib chiqarildi. Xorazm aholisi taklifiga binoan 1511-yilda shayboniylardan Elbarsxon Xorazm hukmdori deb e'lon qilindi. Shu tariqa Xiva xonligiga asos solindi.

Davlat boshqaruvi tizimi Xiva xonligida mutlaq monarxiyaga asoslangan bo'lib, barcha siyosiy va harbiy hokimiyat xon qo'lida jamlangan edi. Xon davlatning eng oliy hukmdori sifatida qonunlar chiqarish, yer taqsimoti va soliqlarni belgilash huquqiga ega bo'lgan. Davlat boshqaruvida xonga yaqin amaldorlar — inoq, devonbegi, qo'shbegi va mehtarlar muhim rol o'ynagan. Viloyat va tumanlarda esa beklar va hokimlar markaziy hokimiyat siyosatini amalga oshirgan. Qozilar esa shariat qonunlari asosida sud ishlarini yuritib, jamiyatdagi huquqiy tartibni ta'minlagan.

Ijtimoiy hayot qat'iy tabaqaviy tizimga asoslangan edi. Jamiyatning yuqori qatlamini xon oilasi, saroy amaldorlari, harbiylar va yirik yer egalari tashkil etgan. O'rta qatlamda savdogarlar va hunarmandlar bo'lib, ular shahar iqtisodiy hayotining muhim qismini tashkil qilgan. Aholining asosiy qismini dehqonlar tashkil etgan bo'lib, ular sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan va davlatga turli soliqlar to'lagan.

Xiva xonligi iqtisodiyotida sug'orma dehqonchilik muhim o'rin tutgan. Amudaryo suvidan foydalanib, paxta, g'alla va poliz mahsulotlari yetishtirilgan. Hunarmandchilik ham rivojlangan bo'lib, gilamdo'zlik, kulolchilik, temirchilik va yog'och o'ymakorligi keng taraqqiy etgan. Xiva shahri esa me'moriy obidalari, madrasalari va qal'alari bilan mashhur bo'lib, u nafaqat siyosiy, balki madaniy va diniy markaz sifatida ham rivojlangan. Shaharda ilm-fan, ta'lim va savdo-sotiq faol rivojlangan bo'lib, u Buyuk ipak yo'li tizimidagi muhim markazlardan biri hisoblangan.

Qo'qon xonligi

Qo'qon xonligi XVIII–XIX asrlarda mavjud bo'lgan yirik o'zbek davlatlaridan biri bo'lib, u Farg'ona vodiysi markazida shakllangan. Xonlikka 1709-yilda o'zbeklarning ming urug'idan chiqqan Shohruxbiy asos solgan. Uning tashkil topishi o'sha davrdagi siyosiy parokandalik va Buxoro amirligining markaziy hokimiyati zaiflashgan davrga to'g'ri keladi.

Dastlab Qo‘qon xonligi hududi nisbatan kichik bo‘lib, Qo‘qon, Namangan, Marg‘ilon, Konibodom, Isfara va ularning atrofidagi qishloqlardan iborat edi. Keyinchalik xonlik asta-sekin kuchayib, harbiy yurishlar va siyosiy ittifoqlar orqali Farg‘ona vodiysining katta qismini, shuningdek Sirdaryo bo‘ylaridagi ayrim hududlarni ham o‘z tarkibiga qo‘shib oldi. Xonlikning poytaxti Qo‘qon shahri tez orada siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazga aylandi. Shaharning geografik joylashuvi — Buyuk ipak yo‘li yo‘nalishlariga yaqinligi — uning savdo-sotiq markazi sifatida rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Qo‘qon xonligi aholisi soni XIX asr boshlarida taxminan 3 millionga yaqin bo‘lgan. Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoga yurishlari natijasida xonlikning shimoliy va g‘arbiy hududlari bosib olindi, bu esa uning hududiy va iqtisodiy imkoniyatlarini keskin kamaytirdi. Natijada aholi soni ham qisqarib, asosan Farg‘ona vodiysi hududida to‘planib qoldi.

Xonlik aholisining asosiy qismini o‘zbeklar tashkil etgan bo‘lsa-da, bu hudud ko‘p millatli jamiyat hisoblangan. Bu yerda tojiklar, qirg‘izlar, qashqarlik uyg‘urlar va boshqa etnik guruhlar ham yashagan. Aholining turmush tarzi o‘troq dehqonlar, yarim ko‘chmanchi chorvadorlar va to‘liq ko‘chmanchi qabilalarga bo‘lingan. Bu xilma-xillik xonlikning iqtisodiy va madaniy hayotiga o‘ziga xos rang-baranglik bergan.

Davlat boshqaruvi tizimi. Qo‘qon xonligi mutlaq monarxiya asosida boshqarilgan bo‘lib, barcha siyosiy, harbiy va moliyaviy hokimiyat xon qo‘lida jamlangan edi. Xon davlatning oliy hukmdori sifatida qonun chiqarish, soliqlarni belgilash, harbiy yurishlarni boshlash va tinchlik shartnomalarini tuzish huquqiga ega bo‘lgan. Davlat boshqaruvida bir qator yirik amaldorlar muhim o‘rin tutgan. Jumladan, mingboshi (harbiy kuchlar rahbari), qushbegi (bosh ma‘muriy amaldor), devonbegi (moliyaviy va davlat hujjatlari boshlig‘i), qozi kalon (shariat asosidagi sud ishlari rahbari) va boshqa mansabdorlar davlat ishlarini yuritgan. Viloyat va shaharlar esa beklar tomonidan boshqarilib, ular markaziy hokimiyat qarorlarini hududlarda amalga oshirgan.

Ijtimoiy tuzilma va hayot. Qo‘qon xonligida jamiyat qat‘iy tabaqalarga bo‘lingan edi. Eng yuqori qatlamni xon oilasi, saroy amaldorlari, harbiy zodagonlar va yirik yer egalari tashkil etgan. Ular siyosiy va iqtisodiy hokimiyatni o‘z qo‘llarida ushlab turgan. O‘rta qatlamga savdogarlar, hunarmandlar va kichik yer egalari kirgan. Ayniqsa, Qo‘qon, Marg‘ilon va Namangan kabi shaharlar hunarmandchilik markazlari bo‘lib, bu yerda ipak matolar, gilamlar, kulolchilik buyumlari va metall mahsulotlar ishlab chiqarilgan. Aholining eng katta qismini dehqonlar tashkil etgan bo‘lib, ular sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Dehqonlar davlatga xiroj, zakot va boshqa soliqlar to‘lashga majbur bo‘lgan. Qishloq hayoti asosan yerga bog‘liq bo‘lib, suv resurslari va yer taqsimoti muhim ahamiyatga ega edi. Shuningdek, xonlik hududida ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi qabilalar ham yashab, ular asosan chorvachilik bilan shug‘ullangan. Ularning harakatlanishi va turmush tarzi xonlikning chegara hududlarida muhim iqtisodiy va harbiy ahamiyatga ega bo‘lgan.

Qo‘qon xonligi iqtisodiy jihatdan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka tayangan edi. Farg‘ona vodiysining unumdor yerlari paxtachilik,

g'allachilik va ayniqsa ipakchilikning rivojlanishiga katta imkon yaratgan. Ipak mahsulotlari nafaqat ichki bozor, balki tashqi savdoda ham katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Savdo-sotiq xonlik iqtisodiyotining muhim tarmog'i bo'lib, Qo'qon shahri Markaziy Osiyoning yirik savdo markazlaridan biriga aylangan. Bu yerda Rossiya, Xitoy va boshqa hududlar bilan savdo aloqalari yo'lga qo'yilgan.

O'RTA OSIYO XONLIKLARI TAQQOSLASHI					
	BUXORO AMIRLIGI	XIVA XONLIGI	QO'QON XONLIGI		
	Tashkil topishi	1756-yil (12-dekabr)	1512-yil		1709-yil
	Tugatilishi	1920-yil (2-sentyabr, Buxoro bosqini, Sovet hokimiyati)	1920-yil (2-fevral, Sovet bosqini)		1876-yil (Rossiya imperiyasi tomonidan tugatilgan)
	Poytaxti	Buxoro shahri	Dastlab Vazir, keyin Ko'hna Urganch, XVI asrning 70-yillaridan boshlab Xiva		Qo'qon shahri
	Sulola	Mang'itlar sulolasi	Shayboniyar sulolasi (Elbarsxon asos solgan)		Minglar sulolasi (Shohruxbiy asos solgan)
	Davlat tuzumi	Mutlaq monarxiya (amir hokimiyati)	Mutlaq monarxiya (xon hokimiyati)		Mutlaq monarxiya (xon hokimiyati)
	Boshqaruv tizimi	Qushbegi, devonbegi, qozikalon va boshqa amaldorlar	Inoq, devonbegi, qo'shbegi, mehtarlar va boshqa amaldorlar		Mingboshi, qushbegi, devonbegi, qozi kalon va boshqa amaldorlar
	Asosiy aholisi	O'zbeklar, tojiklar va boshqa xalqlar	O'zbeklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, tojiklar va boshqa xalqlar		O'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, qashqarlik uyg'ur'lar va boshqa xalqlar
	Iqtisodiyot	Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo	Sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo		Dehqonchilik, bog'dorchilik, hunarmandchilik, savdo
	Asosiy mahsulotlar	G'alla, paxta, meva-sabzavot, hunarmandchilik buyumlari	Paxta, g'alla, poliz mahsulotlari, chorvachilik mahsulotlari		Paxta, ipak, meva-sabzavot, hunarmandchilik mahsulotlari
	Savdo markazlari	Buxoro shahri	Xiva shahri		Qo'qon shahri (Marg'ilon, Namangan ham)
	Ijtimoiy tuzilma	Amir va zodagonlar, amaldorlar, ruhoniylar, hunarmandlar, dehqonlar	Xon va amaldorlar, beklar, hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar		Xon va amaldorlar, beklar, savdogarlar, hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar
	Din roli	Islom va shariat juda kuchli	Islom va shariat asosiy qonun		Islom va shariat asosiy qonun
	Rossiya ta'siri	1868-yildan boshlab Rossiya ta'sirida (1895-yildan to'liq qaram)	1873-yildan boshlab Rossiya ta'sirida (1913-yildan to'liq qaram)		XIX asr o'rtalaridan boshlab Rossiya bosimi 1876-yilda xonlik to'liq tugatildi
	Xususiy jihat	Nisbatan mustahkam markaziy hokimiyat, diniy markaz sifatida mashhur	Geografik jihatdan cho'l bilan o'ralgan, ko'hna me'morchilik obidalari mashhur		Farg'ona vodiysining eng yirik va eng tez rivojlangan xonligi, savdo-sotiq markazi

<p>XULOSA</p> <p>Bu uch xonlik O'rta Osiyo tarixida muhim rol o'ynagan. Ular iqtisodiy, madaniy va siyosiy jihatdan bir-biridan farqlansa-da, islom dini va an'anaviy boshqaruv tizimi ularni birlashtirgan.</p>		<p>MADANIY HAYOT</p> <p>Madrasalar, masjidlar, ilm-fan, adabiyot va me'morchilik rivojlangan. Islom dini jamiyatda yetakchi rol o'ynagan.</p>	<p>SAVDO-SOTIQ</p> <p>Uch xonlik ham Buyuk ipak yo'li orqali Sharq va G'arb o'rtasidagi savdoda muhim o'rin tutgan.</p>	<p>TARIXIY AHAMIYAT</p> <p>Bu davlatlar mustaqillik, iqtisodiy taraqqiyot va madaniy yuksalish davrlarini boshdan kechirgan, ammo mustamlakachilik davrida o'z mustaqilligini yo'qotgan.</p>
---	--	--	--	---

Madaniy hayot ham ancha rivojlangan bo'lib, madrasalar, masjidlar va ilmiy markazlar faoliyat yuritgan. Diniy bilimlar, adabiyot va tarixiy asarlar yaratilgan. Qo'qon xonligi madaniy jihatdan Farg'ona vodiysining markaziy o'chog'iga aylangan.

Xonlikning tugatilishi. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati kuchayishi natijasida Qo'qon xonligi asta-sekin o'z hududlarini yo'qota boshladi. Harbiy jihatdan zaiflashgan xonlik Rossiya qo'shinlariga qarshi to'liq qarshilik ko'rsata olmadi.

Natijada Qo'qon xonligi tugatildi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi esa Rossiya imperiyasiga qaram davlatlarga aylantirildi. Bu voqea O'rta Osiyo tarixida muhim burilish nuqtasi bo'lib, mintaqada mustamlakachilik davrining boshlanishiga olib keldi.

XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda mavjud bo'lgan Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligi o'z davrining yirik siyosiy tuzilmalari hisoblangan. Bu davlatlar o'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutib, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayotning rivojlanishida katta rol o'ynagan. Xonliklarda dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlangan, shaharlar ilm-fan va madaniyat markazlariga aylangan edi. Buxoro, Xiva, Qo'qon, Samarqand, Toshkent kabi shaharlarda madrasalar, masjidlar, karvonsaroylar va bozorlardan iborat yirik infratuzilmalar mavjud bo'lgan. Biroq vaqt o'tishi bilan xonliklarning ichki va tashqi siyosatidagi muammolar ularning asta-sekin zaiflashuviga va tanazzulga yuz tutishiga olib keldi. O'zbek xonliklari tanazzulining eng asosiy sabablaridan biri ichki siyosiy beqarorlik edi. Xonliklarda markaziy hokimiyat mustahkam emasdi. Ko'pincha hukmdorlar almashinuvi taxt uchun qonli kurashlar orqali amalga oshar edi. Amirlar, beklar, qabila boshliqlari va boshqa amaldorlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash kuchli bo'lib, bu davlat boshqaruvining izdan chiqishiga sabab bo'ldi. Ayrim hollarda hukmdorlar o'z qarindoshlari yoki harbiy qo'mondonlari tomonidan ag'darilgan. Taxt uchun kurashlar natijasida mamlakat ichida tartibsizlik va ishonchsizlik kuchaydi. Oddiy xalq esa bu nizolardan eng ko'p zarar ko'rgan qatlamga aylandi.

Urug'-qabilachilik munosabatlarining kuchliligi ham xonliklar taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Har bir qabila yoki urug' davlat boshqaruvida o'z mavqeini mustahkamlashga harakat qilgan. Natijada umumdavlat manfaatlari ikkinchi o'ringa tushib qolgan. Ayniqsa, Buxoro amirligida mang'itlar, Qo'qon xonligida minglar sulolasi, boshqa hududlarda esa mahalliy qabila boshliqlarining ta'siri kuchli edi. Bu esa markaziy hokimiyatni zaiflashtirib, hududlar o'rtasida bo'linish kayfiyatini kuchaytirgan.

Xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar ham tanazzulning muhim sabablaridan biri bo'ldi. Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari ko'pincha chegara hududlari, savdo yo'llari va strategik shaharlar uchun bir-biri bilan kurash olib bordi. Ayniqsa, Toshkent, Jizzax, O'ratepa kabi hududlar uchun bo'lgan urushlar uzoq davom etgan. Bu urushlar iqtisodiyotni izdan chiqardi, ko'plab qishloq va shaharlarning vayron bo'lishiga olib keldi. Dehqonchilik yerlari qarovsiz qoldi, savdo yo'llari xavfli bo'lib qoldi. Eng muhimi, xonliklar tashqi xavfga qarshi birlashish o'rniga o'zaro nizolar bilan band bo'lib qolgan edi.

Iqtisodiy sohada ham jiddiy muammolar yuzaga kelgan edi. Xonliklar iqtisodiyoti asosan sug'orma dehqonchilikka tayangan. Paxta, bug'doy, sholi va meva yetishtirish rivojlangan bo'lsa-da, ishlab chiqarish eski usullarda olib borilgan. Yangi texnologiyalar va zamonaviy ishlab chiqarish vositalari deyarli qo'llanilmagan. Sug'orish tizimlari yaxshi rivojlangan bo'lsa ham, ularni yangilash va saqlash ishlari sust olib borilgan. Ayrim hududlarda suv taqchilligi yuzaga kelgan. Hunarmandchilik rivojlangan bo'lsa-da, u asosan qo'l mehnatiga asoslangan edi.

Savdo-sotiq ham avvalgidek rivojlanmay qoldi. Buyuk ipak yo'lining ahamiyati kamayib, dengiz savdo yo'llari rivojlanishi natijasida Markaziy Osiyo xalqaro savdodan chetda qola boshladi. Bu esa xonliklar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ichki bozorlarda narx-navoning oshishi, soliqlarning ko'payishi xalqning turmush darajasini pasaytirdi. Xonlar va amaldorlar davlat xarajatlarini qoplash uchun aholiga turli soliqlar yuklagan. Soliqlarning ko'pligi dehqon va hunarmandlarning ahvolini yanada og'irlashtirdi.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoni bosib olish siyosatini faol ravishda amalga oshira boshladi. Rossiya uchun bu hudud strategik va iqtisodiy jihatdan muhim edi. Rossiya bosqini natijasida xonliklarning mustaqilligi tugadi. Markaziy Osiyo Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylandi. Mahalliy boshqaruv tizimi Rossiya manfaatlariga mos ravishda qayta tashkil etildi. Yangi ma'muriy boshqaruv tizimi joriy qilinib, iqtisodiyot Rossiya sanoati ehtiyojlariga xizmat qila boshladi. Ayniqsa, paxta yetishtirish kengaytirildi. Bu esa mintaqaning iqtisodiy jihatdan bir tomonlama rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Shunga qaramay, xonliklar tanazzuli davri milliy uyg'onish harakatlariga ham turtki berdi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jadidchilik harakati yuzaga keldi. Jadidlar xalqni ilm-ma'rifatga chaqirib, yangi usul maktablarini ochdi. Ular jamiyatni isloh qilish, milliy ongini uyg'otish va taraqqiyotga erishish g'oyalarini ilgari surdilar. Bu harakat keyinchalik milliy ozodlik kurashlari va mustaqillik g'oyalarining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

NAZORAT SAVOLLARI

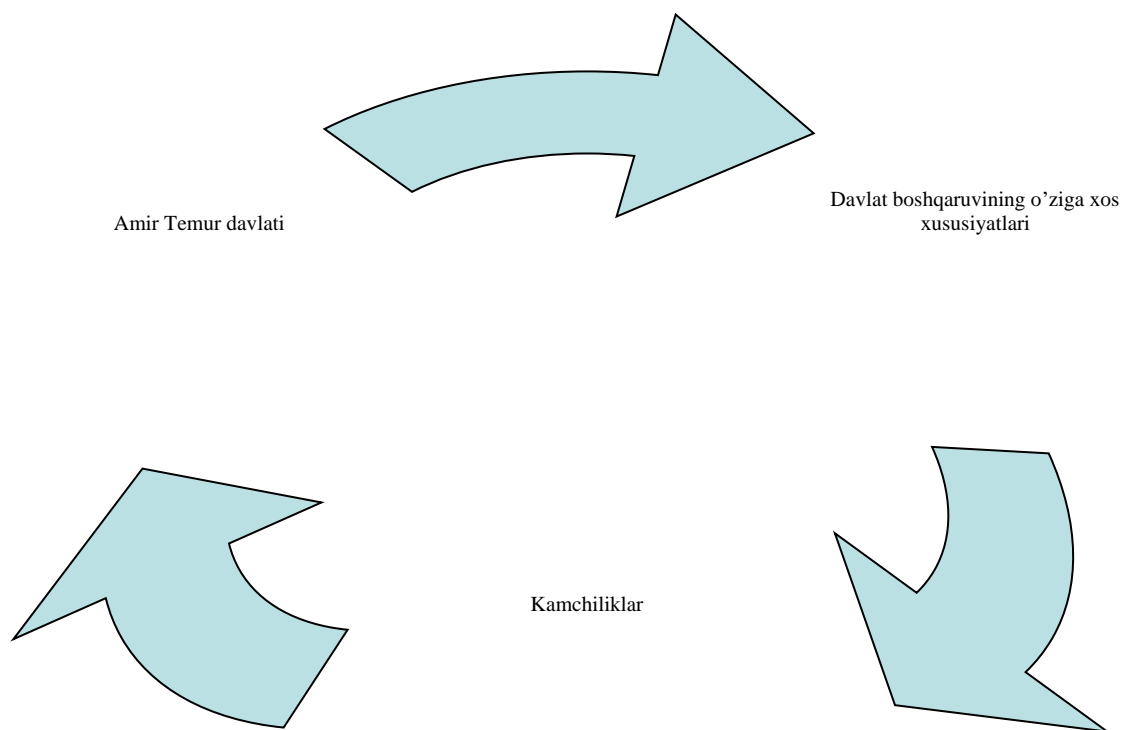
1. O'zbek davlatchiligi tarixining ilk bosqichlari qaysi davlatlar bilan bog'liq?
2. Qang' va Kushon davlatlarining Markaziy Osiyo tarixidagi o'rnini nimadan iborat?
3. Eftalitlar davrida sug'orish tizimi va dehqonchilik qanday rivojlangan?
4. Turk hoqonligining boshqaruv tizimida hoqon, yabg'u va tegin qanday vazifalarni bajargan?
5. Somoniylar davlati o'zbek davlatchiligi tarixida qanday ahamiyatga ega bo'lgan?
6. Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrida davlat boshqaruvi qanday tashkil etilgan?

7. Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etishdagi asosiy xizmatlari nimalardan iborat?
8. “Temur tuzuklari” asarida qanday davlat boshqaruvi tamoyillari ilgari surilgan?
9. Amir Temur davrida dargoh va devon tizimi qanday faoliyat yuritgan?
10. Temuriylar davrining “oltin asr” deb atalishining sabablari nimada?
11. Buxoro amirligida yer egaligining qanday shakllari mavjud bo‘lgan?
12. Buxoro amirligidagi asosiy soliq turlarini sanab bering.
13. Xiva xonligi va Qo‘qon xonligining tashkil topish jarayonlari haqida nimalarni bilasiz?
14. O‘rta Osiyo xonliklarida ijtimoiy tabaqalanish qanday shakllangan?
15. Mustaqil O‘zbekiston davlatchiligi tarixiy davlatchilik an‘analarining davomchisi sifatida qanday ahamiyat kasb etadi?

MAVZUNI O‘QITISHDA QO‘LLASH UCHUN INTERFAOL METODLAR.

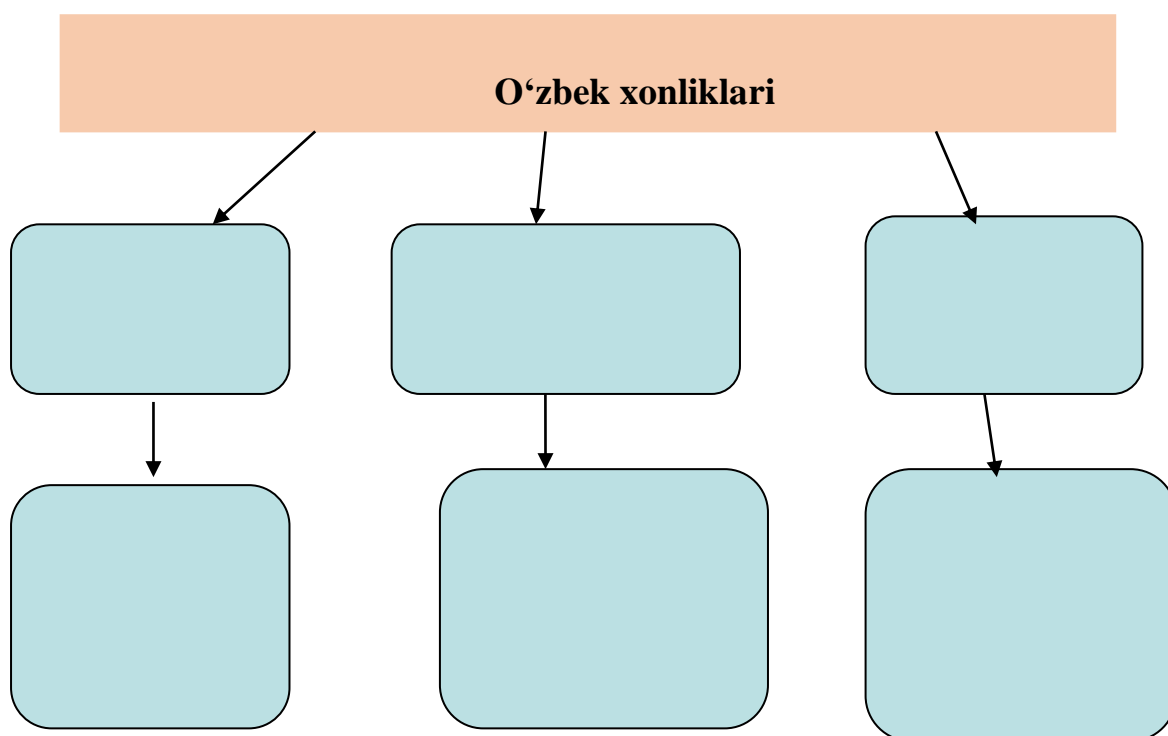
Keys study savollari?

- ❖ Amir Temur davrida markazlashgan davlat boshqaruvi tizimini shakllantirishda qanday siyosiy va huquqiy omillar muhim rol o‘ynagan? Misollar asosida tahlil qiling.
- ❖ Buxoro amirligida yer egaligining amlok, mulk va vaqf shakllari jamiyatning iqtisodiy hamda ijtimoiy tuzilishiga qanday ta’sir ko‘rsatgan?
- ❖ Turk hoqonligi davridagi boshqaruv tizimi bilan Amir Temur davridagi boshqaruv tizimini solishtirib, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlang.
- ❖ Eftalitlar davrida sug‘orish tizimining rivojlanishi O‘rta Osiyo iqtisodiy hayotiga qanday ta’sir qilgan? Ushbu jarayonning uzoq muddatli natijalarini baholang.
- ❖ Qo‘qon, Xiva va Buxoro davlatlarining ijtimoiy tuzumi va soliq siyosatini taqqoslab, qaysi omillar ularning siyosiy barqarorligi yoki zaiflashuviga sabab bo‘lganini izohlang.

Ushbu metodni guruh talabalarni kichik guruhlarga bo'lish yoki individual tarzda qo'llash mumkin.

Klaster usulidan foydalangan holda o'zbek xonliklari haqida o'ziga xos jihatlarini yoritish.

INSERT jadvali metodini qo'llash

INSERT (“Interactive Noting System for Effective Reading and Thinking”) metodi o'quvchilarning matnni tahlil qilish, mustaqil fikrlash, avvalgi bilimlarini yangi ma'lumotlar bilan bog'lash hamda tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

V	+	-	?

Belgi ma'nosi

- V Men bu ma'lumotni avval bilganman
- + Men uchun yangi ma'lumot
- Men o'ylaganimga zid ma'lumot
- ? Qo'shimcha izoh yoki o'rganish talab qiladigan ma'lumot

O'qituvchi o'quvchilar bilan:

- yangi o'rganilgan ma'lumotlarni,
- tushunarsiz jihatlarni,
- tarixiy xulosalarni muhokama qiladi.
- savol-javob,
- kichik guruhlar bilan ishlash,
- taqdimot usullaridan foydalanish mumkin.

Kutilayotgan natija:

O'quvchilar:

- O'zbek davlatchiligi bosqichlarini tahlil qila oladi;
- Amir Temur davri boshqaruv tizimini tushuntira oladi;
- Xonliklar davridagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni solishtira oladi;
- Tarixiy manbalarni mustaqil o'rganish ko'nikmasiga ega bo'ladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar:

1. Amir Temur davlatining boshqaruv shakli qanday edi?

- A) Respublika
- B) Konstitutsion monarxiya
- C) Yakka hokimlikka asoslangan monarxiya
- D) Federativ davlat

2. Amir Temur davlat boshqaruvida qaysi asarga tayanib ish yuritgan?

- A) Qutadg‘u bilig
- B) Temur tuzuklari
- C) Boburnoma
- D) Devonu lug‘otit turk

3. “Temur tuzuklari” asarida asosiy e‘tibor nimaga qaratilgan?

- A) Faqat harbiy yurishlarga
- B) Savdo rivojiga
- C) Davlat boshqaruvi va qonunlarga
- D) Diniy marosimlarga

4. Amir Temur qaysi yilda Movarounnahr hukmdori deb e‘lon qilingan?

- A) 1365-yil
- B) 1370-yil
- C) 1380-yil
- D) 1405-yil

5. Amir Temur tomonidan mag‘lubiyatga uchratilgan Oltin O‘rda hukmdori kim edi?

- A) Boyazid
- B) Husayn
- C) To‘xtamish
- D) Elbarsxon

6. Amir Temur 1402-yilda qaysi jangda g‘alaba qozongan?

- A) Qunduzcha
- B) Panipat
- C) Ankara jangi
- D) Talas jangi

7. Temuriylar davri tarixda qanday nom bilan mashhur?

A) Qoraxoniylar davri

B) Oltin asr

C) Jadidlar davri

D) Uyg‘onishdan oldingi davr

8. Amir Temur davlatida markaziy boshqaruv organi nima deb atalgan?

- A) Devon
- B) Qurultoy
- C) Kengash
- D) Mahkama

9. Buxoro amirligi qachon tashkil topgan?

- A) 1512-yil
- B) 1709-yil
- C) 1756-yil
- D) 1785-yil

10. Buxoro amirligida hokimiyatni qaysi sulola boshqargan?

- A) Shayboniylar
- B) Minglar
- C) Mang‘itlar
- D) Qoraxoniylar

11. Xiva xonligining poytaxti qaysi shahar bo‘lgan?

- A) Samarqand
- B) Qo‘qon
- C) Toshkent
- D) Xiva

12. Qo‘qon xonligiga kim asos solgan?

- A) Shohmurod
- B) Shohruxbiy
- C) Doniyolbiy
- D) Muhammad Rahimxon

13. Qo‘qon xonligi qaysi hududda tashkil topgan edi?

- A) Xorazmda
- B) Farg‘ona vodiysida
- C) Zarafshon vohasida
- D) Toshkent vohasida

14. Turk hoqonligida davlat boshlig‘i qanday atalgan?

- A) Amir
- B) Podsho

- C) Hoqon
D) Malik
15. Turk hoqonligida taxt vorisi qanday nomlangan?
A) Yabg‘u
B) Tegin
C) Tudun
D) Bek
16. Turk hoqonligida mahalliy hokimlarni nazorat qiluvchi mansabdor kim bo‘lgan?
A) Tegin
B) Yabg‘u
C) Tudun
D) Qozi
17. Eftalitlar davrida yirik sug‘orish inshootlaridan biri qaysi edi?
A) Amu-Buxoro kanali
B) Darg‘om kanali
C) Katta Farg‘ona kanali
D) Tuyamo‘yin kanali
18. Eftalitlar davrida sug‘orma yerlarning bir qismi nima deb atalgan?
A) Suyurg‘ol
B) Tanho
C) Vag‘nze
D) Mulki hur
19. Buxoro amirligidagi asosiy yer solig‘i nima edi?
A) Zakot
B) Tanob puli
C) Xiroj
D) Suv haqi
20. Zakot qanday soliq turi hisoblangan?
A) Yer solig‘i
B) Davlat solig‘i
C) Savdo solig‘i
D) Hunarmandlar solig‘i
21. “Mulki hurri xolis” nimani anglatadi?
A) Davlat yeri
B) Vaqf yeri
C) Xususiy mulk
D) Jamoa yeri
22. Buxoro amirligida diniy tabaqa vakillari kimlar edi?
A) Kadivarlar
B) Mullalar
C) Sipohiyalar
D) Chorikorlar
23. Temuriylar davrida qaysi mazhab asosiy o‘rinda bo‘lgan?
A) Shofe‘iylik
B) Hanbaliylik
C) Hanafiylik
D) Molikiylik
24. “Hidoya” asari muallifi kim?
A) Ahmad Yassaviy
B) Burhoniddin Marg‘inoniy
C) Imom Buxoriy
D) Zamaxshariy
25. Amir Temur davlatida huquqning asosiy manbalaridan biri nima bo‘lgan?
A) Boburnoma
B) Yasoq va Temur tuzuklari
C) Avesto
D) Qobusnoma
26. “Budun” atamasi nimani anglatgan?
A) Harbiylar
B) Beklar
C) Oddiy xalq
D) Ruhoniylar
27. Turk hoqonligida “beklar” kimlar bo‘lgan?
A) Hunarmandlar
B) Qabila zodagonlari
C) Ruhoniylar
D) Savdogarlar
28. Amir Temur davlatida boshqaruv nechta asosga tayangan?
A) 5 ta
B) 7 ta
C) 8 ta
D) 9 ta
29. Amir Temurning Xitoyga yurishi nima sababdan amalga oshmay qolgan?
A) Qo‘zg‘olon sababli

- B) Qo‘shin yetishmasligi sababli
- C) Amir Temurning vafoti sababli
- D) Iqlim sharoiti sababli

30. Buxoro amirligida yersiz dehqonlar qanday ahvolda yashagan?

- A) Mustaqil savdogar bo‘lib
- B) Yer egalari qo‘lida yollanib ishlagan
- C) Davlat xizmatida bo‘lgan
- D) Hunarmandchilik bilan shug‘ullangan

MAVZU:ROSSIYA IMPERIYASI VA SOVET XUKUMRONLIGI DAVRIDA O‘LKADAGI IJTIMOIIY IQTISODIY, SIYOSIY VA MA’NAVIY JARAYONLAR.

Darsning maqsadi

Ushbu darsning asosiy maqsadi o‘quvchilarga Rossiya imperiyasi va sovet hukmronligi davrida Turkiston, jumladan O‘zbekiston hududida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda ma’naviy jarayonlar haqida chuqur bilim berishdan iborat. Dars davomida o‘quvchilar mustamlakachilik siyosatining mohiyatini, uning xalq hayotiga ta’sirini, sovet davridagi siyosiy boshqaruv tizimini hamda jadidchilik harakatining milliy uyg‘onishdagi o‘rmini o‘rganadilar.

Mavzuning ahamiyati

“Rossiya imperiyasi va sovet hukmronligi davrida o‘lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy jarayonlar” mavzusi O‘zbekiston tarixining eng muhim va murakkab bosqichlarini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Mavzuning ahamiyati shundaki, u yosh avlodda tarixiy xotirani shakllantiradi, vatanparvarlik tuyg‘usini kuchaytiradi, milliy mustaqillikning qadriga yetishga yordam beradi, erkinlik va milliy qadriyatlarning ahamiyatini anglatadi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab O‘rta Osiyo hududlari Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinib, mustamlaka tizimiga kiritildi. Bu jarayon mahalliy xalqlarning siyosiy mustaqilligi, iqtisodiy hayoti va ma’naviy qadriyatlariga katta ta’sir ko‘rsatdi. Keyinchalik 1917-yilgi Oktabr to‘ntarishidan so‘ng sovet hokimiyati o‘rnatilib, mintaqa Sovet Ittifoqining tarkibiy qismiga aylantirildi. Sovet davrida ham jamiyat hayotida keskin o‘zgarishlar yuz berdi.

Rossiya imperiyasi va sovet hukmronligi davri O‘zbekiston tarixining eng murakkab bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrda siyosiy boshqaruv tizimi o‘zgardi, iqtisodiy munosabatlar yangicha shaklga kirdi, milliy madaniyat va ma’naviy qadriyatlar turli bosimlarga uchradi. Shu bilan birga, ta’lim, sanoat va ilmfan rivojlanishida ham muayyan ijobiy o‘zgarishlar yuz berdi.

Mazkur davrni o‘rganish bugungi mustaqil O‘zbekiston taraqqiyotini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki mustamlakachilik va totalitar tizim sharoitida xalqimizning boshidan kechirgan sinovlari milliy ong, ozodlik va mustaqillik g‘oyalarining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, jadidchilik harakati,

milliy uygʻonish jarayonlari va mustaqillik uchun kurash xalq tarixining ajralmas qismi hisoblanadi.

Rossiya imperiyasi davrida Turkistondagi ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jarayonlar

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoni bosib olish siyosatini yanada kuchaytirdi. Bu davrda Qoʻqon xonligi, Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududlari Rossiyaning asosiy siyosiy va harbiy nishoniga aylandi. Rossiya imperiyasi mintaqani egallash orqali iqtisodiy foyda olish, strategik mavqeni mustahkamlash hamda Angliya bilan olib borilgan geosiyosiy raqobatda ustunlikka erishishni maqsad qilgan edi. Bu raqobat tarixda “Buyuk oʻyin” nomi bilan mashhur boʻldi. Rossiya uchun Turkiston hududi bir necha jihatdan muhim edi. Birinchidan, mintaqa tabiiy boyliklarga va qulay geografik joylashuvga ega edi. Ikkinchidan, Rossiya sanoati uchun xom ashyo, ayniqsa paxta yetkazib beruvchi hudud zarur edi. Uchinchidan, imperiya janubiy chegaralarini mustahkamlash va Osiyo bozorlariga chiqishni maqsad qilgan edi.

1850–1860-yillardan boshlab rus qoʻshinlari Oʻrta Osiyoga ketma-ket harbiy yurishlarni amalga oshirdi. 1865-yilda Toshkent shahri general Mixail Chernyayev boshchiligidagi rus qoʻshinlari tomonidan bosib olindi. Toshkentning egallanishi Rossiyaning Turkistondagi hukmronligini mustahkamlashda muhim bosqich boʻldi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi va uning markazi Toshkent shahri deb belgilandi. General-gubernatorlikka Konstantin Kaufman rahbar etib tayinlandi. U Turkistondagi birinchi general-gubernator sifatida mustamlakachilik siyosatini faol amalga oshirdi. Kaufman katta vakolatlarga ega boʻlib, harbiy, siyosiy va iqtisodiy boshqaruvni oʻz qoʻlida jamlagan edi.

Rossiya imperiyasi bosqinchilik siyosatini davom ettirib, 1868-yilda Samarqandni egalladi. Shu yili Buxoro amirligi Rossiyaga qaram davlatga aylantirildi. Amirlik ichki mustaqilligini qisman saqlab qolgan boʻlsa-da, tashqi siyosatda Rossiyaga toʻliq qaram edi. 1873-yilda Xiva xonligiga qarshi harbiy yurish amalga oshirildi. Xiva xoni magʻlubiyatga uchrab, Rossiya bilan Gandimiyon shartnomasini imzolashga majbur boʻldi. Natijada Xiva Rossiya protektoratiga aylandi.

1876-yilda esa Qoʻqon xonligi butunlay tugatildi va uning hududida Fargʻona viloyati tashkil qilindi. Qoʻqon xonligining tugatilishi Turkistonning katta qismini Rossiya nazoratiga oʻtkazdi. Turkistonning bosib olinishi mahalliy xalq hayotida katta oʻzgarishlarga sabab boʻldi. Avvalo, oʻlkaning siyosiy mustaqilligi yoʻqotildi. Mahalliy hukmdorlar Rossiya manfaatlariga boʻysundirildi. Rus qoʻshinlari va ma'murlari hududda asosiy kuchga aylandi. Bosib olish jarayoni davomida xalqning qarshilik harakatlari ham kuzatildi. Jumladan, Qoʻqon xonligi hududida Poʻlatxon qoʻzgʻoloni yuz berdi. Turkmanlarning Goʻktepa qalʼasidagi qarshiligi ham Rossiya bosqiniga qarshi kurashning yorqin misollaridan biri edi. Biroq harbiy texnika va qoʻshin soni jihatidan ustun boʻlgan Rossiya imperiyasi bu qarshiliklarni bostirishga muvaffaq boʻldi.

Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgach, hududni iqtisodiy va siyosiy jihatdan oʻz manfaatlariga mos ravishda boshqara boshladi. Mustamlakachilik siyosati natijasida mahalliy xalqning siyosiy huquqlari cheklanib, iqtisodiy resurslar

markaz manfaatlari uchun ishlatildi. Shu tariqa XIX asr oxiriga kelib Turkiston Rossiya imperiyasining yirik mustamlakalaridan biriga aylandi. Bu esa keyingi davrlarda o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jarayonlarning yangi bosqichga o'tishiga sabab bo'ldi. Rossiya imperiyasi Turkistonda mustamlakachilik boshqaruv tizimini joriy etdi. O'lka harbiy-ma'muriy usulda boshqarildi va barcha muhim lavozimlarga rus amaldorlari tayinlandi. Mustamlaka boshqaruvining asosiy maqsadi mahalliy xalqni siyosiy jihatdan bo'ysundirish, iqtisodiy boyliklarni nazorat qilish va Rossiya imperiyasi manfaatlarini himoya qilishdan iborat edi.

1867-yilda tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligi Rossiya imperiyasining alohida mustamlaka ma'muriy hududi hisoblangan. General-gubernatorlik tarkibiga Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv va Kaspiyorti viloyatlari kirgan. General-gubernator bevosita Rossiya podshosiga bo'sungan va juda katta vakolatlarga ega bo'lgan. Turkiston general-gubernatori bir vaqtning o'zida - harbiy qo'mondon, bosh sudya, ma'muriy boshqaruvchi, siyosiy nazoratchi vazifalarini bajargan. U harbiy qo'shinlarni boshqarish, soliqlarni nazorat qilish, sud hukmlarini tasdiqlash va mahalliy aholining siyosiy faoliyatini kuzatish huquqiga ega edi. Bu esa Turkistonda demokratik boshqaruv emas, balki qattiq mustamlakachilik tartibi o'rnatilganini ko'rsatadi.

Mahalliy aholining davlat boshqaruvidagi ishtiroki juda cheklangan edi. Volost boshliqlari, oqsoqollar va qishloq boshliqlari go'yoki saylov orqali tanlangandek ko'rinsada, aslida ular rus ma'muriyati tomonidan qat'iy nazorat qilinardi. Rossiya ma'murlari o'zlariga sodiq bo'lgan mahalliy boylar va amaldorlarni qo'llab-quvvatlab, ular orqali xalqni boshqarishga harakat qilgan. Sud tizimida ham katta o'zgarishlar amalga oshirildi. Mahalliy shariat va odat qonunlari qisman saqlab qolingani bo'lsa-da, asosiy nazorat rus sudlari qo'lida edi. Muhim siyosiy va iqtisodiy masalalar Rossiya qonunlari asosida hal qilindi. Rossiya imperiyasi Turkistonda "bo'lib tashla va hukmronlik qil" siyosatini olib bordi. Mahalliy xalqlarning birlashishiga yo'l qo'ymaslik uchun turli urug', qabila va hududiy farqlardan foydalanildi. Milliy birlikning kuchayishi imperiya uchun xavf deb hisoblangan.

Mustamlaka ma'muriyati mahalliy xalqni qurolli kuchlardan ham uzoq tutishga harakat qildi. Harbiy xizmat asosan rus aholisi zimmasiga yuklatildi. Mahalliy aholi esa og'ir mehnat va soliq majburiyatlarini bajarishga majbur bo'ldi. Shuningdek, Turkistonda rus ko'chmanchilarini joylashtirish siyosati ham olib borildi. Bu orqali Rossiya imperiyasi hududdagi siyosiy ta'sirini kuchaytirishni maqsad qilgan edi. Rus aholisiga unumdor yerlar ajratildi, mahalliy xalq esa asta-sekin iqtisodiy jihatdan siqib chiqarila boshladi. Natijada Turkistonda mustamlakachilik boshqaruv tizimi qaror topdi. Bu tizim mahalliy xalq manfaatlariga emas, balki Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy manfaatlariga xizmat qildi.

Rossiya imperiyasi Turkistonni o'zining muhim xom ashyo bazasiga aylantirdi. Ayniqsa paxta yetishtirishga katta e'tibor berildi. XIX asrning ikkinchi yarmida AQShdagi fuqarolar urushi tufayli Rossiya sanoatida paxta tanqisligi yuzaga kelgan edi. Shu sababli Turkiston paxta yetishtiruvchi asosiy hudud sifatida rivojlantirildi.

Rossiya ma'muriyati paxta ekin maydonlarini kengaytirishga alohida ahamiyat berdi. Dehqonlar ko'pincha majburiy ravishda paxta ekishga yo'naltirildi. Natijada g'alla va boshqa oziq-ovqat ekinlari maydoni qisqarib ketdi.

Bu holat quyidagi salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi:

- ✚ oziq-ovqat mahsulotlari tanqisligi yuzaga keldi;
- ✚ xalqning turmush darajasi pasaydi;
- ✚ qashshoqlik kuchaydi;
- ✚ yerlarning bir tomonlama ishlatilishi tufayli tuproq unumdorligi kamaydi.

Paxta yetishtirishdan tushgan asosiy foyda Rossiya sanoatchilari va savdogarlariga tegishli bo'lib, mahalliy dehqonlarning iqtisodiy ahvoli yaxshilanmadi. Paxta maydonlarini kengaytirish maqsadida yangi kanallar qazildi va sug'orish inshootlari qurildi. Biroq bu ishlar asosan Rossiya iqtisodiy manfaatlari uchun amalga oshirildi. Suv resurslaridan noto'g'ri foydalanish keyinchalik ekologik muammolarning kuchayishiga ham sabab bo'ldi.

Rossiya imperiyasi Turkistonda transport tizimini rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratdi. Bu, avvalo, iqtisodiy boyliklarni tezroq tashib ketish maqsadida amalga oshirilgan edi. Qurilgan asosiy temir yo'llar:

- Kaspiyorti temir yo'li;
- Orenburg–Toshkent temir yo'li.

Temir yo'llar orqali paxta, ipak, jun, boshqa tabiiy boyliklar Rossiyaga olib ketildi. Temir yo'llarning qurilishi savdo aloqalarining kengayishiga ham xizmat qildi. Shu bilan birga, Rossiya qo'shinlarini tezkor joylashtirish imkonini yaratdi.

Rossiya imperiyasi davrida Turkistonda dastlabki sanoat korxonalari paydo bo'la boshladi. Ayniqsa paxta bilan bog'liq sanoat tarmoqlari rivojlantirildi. Turkistonda paxta tozalash zavodlar, yog' zavodlari, vino ishlab chiqarish korxonalari, kichik hunarmandchilik ustaxonalari faoliyat ko'rsatdi. Shaharlarda bozorlar kengaydi, savdo hajmi ortdi. Toshkent, Samarqand, Qo'qon va Buxoro yirik savdo markazlariga aylandi. Lekin sanoatning asosiy qismi Rossiya manfaatlariga xizmat qilgan. Tayyor mahsulotlarning ko'pi Rossiyadan olib kelinar, Turkiston esa asosan xom ashyo yetkazib beruvchi hudud bo'lib qoldi.

Rossiya ma'muriyati mahalliy aholiga ko'plab soliqlar joriy etdi. Soliqlar mustamlaka ma'muriyatini saqlash va imperiya xarajatlarini qoplash uchun ishlatilgan. Soliqlar miqdorining ortishi xalqning iqtisodiy ahvolini yanada og'irlashtirdi. Oddiy dehqon va hunarmandlar ko'pincha qarzga botib qolgan. Rossiya mustamlakachilik siyosati natijasida jamiyatda tabaqalanish kuchaydi. Mahalliy boylar va savdogarlarning ayrim qatlami Rossiya ma'muriyati bilan hamkorlik qilib boyidi. Ammo aholining asosiy qismi qashshoqlikda yashadi. Ko'plab dehqonlar yeridan ayrildi, arzon ishchi kuchiga aylandi, iqtisodiy jihatdan qaram holatga tushdi. Shunday qilib, Rossiya imperiyasining iqtisodiy siyosati Turkistonni mustamlaka xom ashyo bazasiga aylantirib, o'lka iqtisodiyotini imperiya manfaatlariga bo'ysundirdi.

Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Turkiston jamiyatining ijtimoiy tuzilmasida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Eng asosiy o'zgarishlardan biri jamiyatda keskin tabaqalanishning kuchayishi bo'ldi. Ilgari mavjud bo'lgan an'anaviy ijtimoiy qatlamlar (dehqonlar, hunarmandlar, ruhoniylar va yer egalari) ustiga yangi mustamlaka tizimi ta'siri qo'shildi va jamiyat yanada murakkablashdi.

Mahalliy boylar va yirik yer egalari Rossiya ma'muriyati bilan hamkorlik qilish orqali o'z mavqeini saqlab qolishga harakat qildilar. Ular mustamlaka tizimiga

moslashib, soliq yig'ish, yer taqsimoti va mahalliy boshqaruv ishlarida vositachi sifatida faoliyat yuritdilar. Shu orqali ular nisbatan iqtisodiy barqarorlikka ega bo'lsalar-da, oddiy xalq manfaatlari ko'pincha e'tibordan chetda qoldi.

Aholining asosiy qismi — dehqonlar, hunarmandlar va kambag'al qatlamlar og'ir iqtisodiy sharoitda yashadi. Soliqlarning ortishi, yerlarning qayta taqsimlanishi va paxta ekiniga majburiy o'tilishi natijasida ko'plab oilalar qashshoqlashdi. Qishloqlarda yashash darajasi pasayib, oziq-ovqat tanqisligi va qarzdorlik keng tarqaldi.

Shaharlarda esa yangi ijtimoiy qatlam — rus ko'chmanchilari paydo bo'ldi. Ular uchun alohida yashash hududlari, infratuzilma va qulay sharoitlar yaratildi. Rus aholisi ko'pincha eng unumdor yerlar va iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo'ldi. Bu holat mahalliy aholi va ko'chmanchilar o'rtasidagi ijtimoiy tengsizlikni yanada kuchaytirdi.

Mahalliy aholi esa bir necha jihatdan cheklovlarga duch keldi:

- ✚ og'ir jismoniy mehnatga jalb qilindi;
- ✚ siyosiy huquqlardan deyarli mahrum etildi;
- ✚ iqtisodiy jihatdan markazga qaram holatga tushdi;
- ✚ yer va mulk masalalarida cheklovlarga duch keldi.

1916-yilda Rossiya imperiyasining “mardikorlikka olish” to'g'risidagi farmoni ijtimoiy norozilikni keskin kuchaytirdi. Ushbu farmonga ko'ra, mahalliy aholi front orti ishlari uchun majburiy mehnatga safarbar etilishi kerak edi. Bu qaror xalq orasida katta g'azab uyg'otdi va butun Turkiston hududida ommaviy qo'zg'olonlarning boshlanishiga sabab bo'ldi.

Ayniqsa, Farg'ona vodiysi, Jizzax va Samarqand hududlarida xalq qo'zg'olonlari keng tarqaldi. Qo'zg'olonlar qattiq harbiy kuch bilan bostirildi, minglab insonlar halok bo'ldi yoki qamoqqa olindi. Bu voqealar Turkiston xalqlarining mustamlaka tizimiga qarshi noroziligini yanada kuchaytirdi.

Rossiya imperiyasi Turkiston hududida o'zining mustamlakachilik siyosatini nafaqat siyosiy va iqtisodiy sohada, balki ma'naviy va madaniy sohada ham tizimli ravishda amalga oshirdi. Bu siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri ruslashtirish siyosati bo'lib, u mahalliy aholining tilini, ta'lim tizimini va madaniy ongini asta-sekin o'zgartirishga qaratilgan edi.

Ruslashtirish siyosati orqali Rossiya imperiyasi Turkiston hududida o'zining siyosiy ta'sirini mustahkamlashni, mahalliy aholining milliy ongini susaytirishni va imperiya manfaatlariga xizmat qiluvchi ijtimoiy qatlamni shakllantirishni maqsad qilgan. Shu sababli rus tili davlat boshqaruvi, sud tizimi va ta'lim sohasiga keng joriy etildi.

Mustamlaka davrida Turkiston hududida an'anaviy ta'lim tizimi — maktab va madrasalar faoliyati to'liq yo'q qilib yuborilmagan bo'lsa-da, ularning jamiyatdagi nufuzi va ta'siri asta-sekin kamaytirildi. An'anaviy ta'lim asosan diniy bilimlar, arab tili, fiqh, mantiq va klassik sharq adabiyotiga asoslangan edi.

Rossiya imperiyasi esa bu tizimni zamonaviy “yevropacha” ta'lim bilan almashtirish yoki uni cheklashga harakat qildi. Shu maqsadda yangi tipdagi ta'lim muassasalari — rus-tuzem maktablari tashkil etildi. Rus-tuzem maktablari ikki tilli ta'lim tizimiga asoslangan bo'lib, unda rus tili, matematika, geografiya, tabiiy fanlar, Rossiya tarixi (imperiya nuqtayi nazaridan) o'qitilgan. Bu maktablarning asosiy maqsadi mahalliy

aholining bir qismini rus tiliga o'rgatish va ularni mustamlaka boshqaruv tizimida kichik lavozimlarga jalb qilish edi. Natijada rus tilini biladigan mahalliy ziyoli qatlam shakllana boshladi, biroq bu qatlam ko'pincha mustamlaka tizimiga bog'liq bo'lib qoldi. Shu davrda Turkistonda ta'lim tizimi ikki yo'nalishda rivojlandi:

- An'anaviy diniy ta'lim (maktab va madrasalar)
- Yevropacha rus-tuzem ta'limi

Bu ikki tizim o'rtasidagi farq jamiyatda ma'naviy qarama-qarshiliklarni ham keltirib chiqardi. Bir tomonda diniy an'analar, ikkinchi tomonda esa dunyoviy va ruslashtirilgan ta'lim tizimi shakllandi.

Madrasalar Turkiston jamiyatida ma'naviy hayotning asosiy markazlaridan biri bo'lib qoldi. Ular diniy bilimlar bilan birga axloqiy tarbiya, adabiyot va falsafiy qarashlarni ham o'rgatardi. Madrasalarda:

- Qur'on va hadis ilmlari;
- arab va fors tillari;
- mantiq va falsafa;
- Sharq adabiyoti o'qitilgan.

Shunga qaramay, Rossiya imperiyasi madrasalarning ijtimoiy ta'sirini cheklashga harakat qildi. Ularning davlat siyosatiga bevosita ta'siri yo'q edi, bu esa musulmon jamiyatining ma'naviy mustaqilligini qisman saqlab qolishga imkon berdi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakati yuzaga keldi. Bu harakat Rossiya mustamlakachilik siyosati sharoitida milliy uyg'onish va ma'rifatparvarlik harakati sifatida shakllandi.

Jadidchilikning paydo bo'lishiga bir necha omillar sabab bo'ldi:

- an'anaviy ta'lim tizimining zamon talablariga javob bermasligi;
- Rossiya mustamlaka siyosati natijasida milliy ongning zaiflashuvi;
- Yevropa va Rossiya orqali kirib kelgan yangi ilm-fan g'oyalari;
- jamiyatni isloh qilish zarurati.

Jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston, Kavkaz, Qrim va Tatariston hududlarida shakllangan yirik ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy harakat bo'lib, u o'sha davr musulmon jamiyatlarining modernizatsiya jarayonida muhim o'rin egalladi. Jadidchilik so'zi arabcha “jadid” – “yangi” degan ma'noni anglatib, bu harakatning asosiy g'oyasi ham eski, an'anaviy ta'lim va ijtimoiy tizimni isloh qilish, uni zamonaviy ilm-fan yutuqlari bilan uyg'unlashtirishdan iborat edi.

Jadidchilik harakati dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda vujudga kelib, uning asoschisi va yetakchi namoyandalaridan biri Ismoilbek Gasprinskiy hisoblanadi. U 1884-yilda Boqchasaroy shahrida “usuli savtiya” (tovush usuli) asosidagi yangi maktab ochib, o'qitish tizimini tubdan o'zgartirdi. Bu usulga ko'ra bolalar harflarni yodlash emas, balki tovush orqali tez va samarali savod chiqarishni o'rganar edi. Natijada, ilgari yillar davom etgan savodxonlik jarayoni qisqarib, 30–40 kun ichida o'qish va yozishni o'rganish imkoniyati paydo bo'ldi.

Ismoilbek Gasprinskiy 1893-yilda Turkistonga tashrif buyurib, Toshkent, Samarqand va Buxoro kabi markazlarda ziyolilar bilan uchrashdi. Uning g'oyalari mahalliy jadidlar orasida katta qiziqish uyg'otdi. Buxoroda amir Abdulahadni yangi usul maktablarini ochishga ko'ndirishi natijasida “Muzaffariya” nomli birinchi jadid maktablaridan biri tashkil etildi.

CHOR ROSSIYASINING TURKISTONDAGI SIYOSATI

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Chor Rossiyasi Turkistonni bosib olib, mustamlakachilik siyosatini amalga oshirdi.

BOSIB OLISH MAQSADLARI

Iqtisodiy manfaat: xom ashyo manbalariga ega bo'lish, yangi bozorlar ochish.

Strategik maqsad: Angliya ta'sirini cheklash va o'z ta'sir doirasini kengaytirish.

Siyosiy maqsad: mintaqani to'liq nazorat qilish va imperiya xavfsizligini ta'minlash.

Madaniy-mafkuraviy maqsad: ruslashtirish va pravoslavlilikni yoyish.

TURKISTONNING BOSIB OLINISHI

- 1865-yil**
Toshkent bosib olindi.
- 1867-yil**
Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Markazi – Toshkent.
- 1868-yil**
Buxoro amirligi Rossiya qaramligiga o'tkazildi.
- 1873-yil**
Xiva xonligi Rossiya protektoratiga aylantirildi.
- 1876-yil**
Qo'qon xonligi tugatildi.

SIYOSIY BOSHQARUV TIZIMI

Turkiston harbiy-ma'muriy usulda boshqarildi. Barcha muhim lavozimlarga rus amaldorlari tayinlandi.

TURKISTON GENERAL-GUBERNATORI

Mahalliy aholi davlat boshqaruvida deyarli ishtirok eta olmadi. "Bo'lib tashla va hukmronlik qil" siyosati olib borildi.

IJTIMOY-IQTISODIY SIYOSAT

XOM ASHYO BAZASIGA AYLANDI

Paxta yetishtirishga katta e'tibor berildi. Dehqonlar oziq-ovqat ekinlari o'rniga paxta ekishga majbur bo'ldilar.

TEMIR YO'LLAR QURILDI

Kaspiyorti temir yo'li, Orenburg–Toshkent temir yo'li kabilar qurildi. Boyliklar Rossiyaga olib ketildi.

SANOAT VA SAVDO

Paxta tozalash zavodlari, yog' zavodlari, kichik sanoat korxonlari paydo bo'ldi, lekin ular Rossiya manfaatlariga xizmat qildi.

SOLIQ YUKI

Yer solig'i, chorva solig'i, savdo soliqlari kiritildi. Bu xalqning ahvolini og'irlashtirdi.

AHOLINING IJTIMOYIY HAYOTI

- Jamiyatda tabaqalanish kuchaydi.
- Rus ko'chmanchilari yaxshi yerlarga joylashtirildi.
- Mahalliy aholi og'ir mehnatga jalb qilindi, siyosiy huquqlardan mahrum etildi.
- 1916-yilgi mardikorlikka olish farmoni xalq qo'zg'olonlariga sabab bo'ldi.

MA'NAVIY VA MADANIY SIYOSAT

TA'LIM TIZIMI

Rus-tuzem maktablari ochildi. Asosiy fanlar:

- rus tili
- matematika
- geografiya
- tabiiy fanlar
- tarix (Rossiya markazlashgan nuqtayi nazaridan)

JADIDCHILIK HARAKATI

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida milliy uyg'onish harakati yuzaga keldi.

Asosiy g'oyalar:

- zamonaviy ta'lim
- milliy ong va o'zlik
- ilm-fan, matbuot, teatr
- ayollar ta'limi
- jamiyatni isloh qilish

Mashhur jadidlar:

Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat

CHOR ROSSIYASI SIYOSATINING OQIBATLARI

Siyosiy mustaqillik yo'qotildi.

Iqtisodiy qaramlik kuchaydi.

Xalqning ahvoli yomonlashdi.

Milliy qadriyat va ta'lim tizimi zaiflashtirildi.

Milliy uyg'onish va ozodlik g'oyalari kuchaydi.

Turkiston hududida jadidchilik tez sur'atlarda tarqala boshladi. 1893-yilda Samarqandda, 1898-yilda Qo'qonda, 1899-yilda Toshkent va Andijonda, keyinchalik Buxoro va boshqa shahar va qishloqlarda yangi usul maktablari ochildi. Bu maktablarning ochilishida mahalliy ziyolilar, o'qituvchilar va homiylar katta rol o'ynadi. 1900-yildan boshlab jadid maktablari yanada keng yoyilib, o'lkada ma'rifat harakati kuchaydi.

Jadid maktablarida ta'lim tizimi an'anaviy maktablardan tubdan farq qilardi. Eski maktablarda asosan diniy matnlarni yodlash ustuvor bo'lgan bo'lsa, jadid maktablarida diniy bilimlar bilan bir qatorda matematika, geografiya, ona tili, rus va arab tillari, tabiatshunoslik, hatto jismoniy tarbiya ham o'qitila boshlandi. Sinf-dars tizimi joriy etilib, partalar, globus, xaritalar kabi ko'rgazmali vositalar qo'llanildi.

Turkiston jadidchiligi faqat ta'lim islohoti bilan cheklanib qolmadi. U keng ma'noda milliy uyg'onish harakati sifatida shakllandi. Jadidlar jamiyatni isloh qilish, milliy ongni uyg'otish, iqtisodiy va siyosiy mustaqillikka erishish g'oyalarini ilgari surdilar. Bu jihatdan jadidchilik o'sha davr Turkiston milliy-ozodlik harakatining mafkuraviy asoslaridan biri bo'lib xizmat qildi.

1911-yilga kelib Turkistonda 60 dan ortiq jadid maktablari faoliyat yuritib, ularda minglab bolalar ta'lim olgan. 1917-yilga borib esa bu raqam yanada oshib, yuzga yaqin maktab va 5 mingdan ortiq o'quvchini tashkil etdi. Bu esa jadidchilikning jamiyat hayotiga chuqur kirib borganini ko'rsatadi.

Jadidchilik harakati ikki asosiy bosqichda rivojlandi: birinchisi – ma'rifatchilik bosqichi bo'lib, unda asosiy e'tibor ta'lim va madaniyatni isloh qilishga qaratilgan; ikkinchisi esa siyosiy bosqich bo'lib, unda milliy mustaqillik g'oyalari va siyosiy huquqlar masalasi oldinga chiqdi. Vaqt o'tishi bilan jadidlar nafaqat o'qituvchi va ma'rifatchi, balki siyosiy arboblarga ham aylanishdi.

Jadidchilik g'oyalari va maqsadlari keyingi yillarda, ayniqsa 1917–1920-yillarda Turkiston tarixidagi muhim siyosiy o'zgarishlar davrida qisman amalga oshirila boshlandi. Bu davrda yuz bergan Turkiston muxtoriyati, shuningdek Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi davrlarida jadidlar ilgari surgan ma'rifat, islohot va milliy o'zlikni anglash g'oyalari ma'lum darajada hayotga tatbiq etildi. Garchi bu tajribalar uzoq davom etmagan bo'lsa-da, ular Turkiston jamiyatida siyosiy ong va milliy davlat g'oyalarining shakllanishida muhim bosqich bo'lib xizmat qildi.

Jadidchilik harakatining Turkistonda shakllanishi va rivojlanishida ko'plab ma'rifatparvar ziyolilar hal qiluvchi rol o'ynadi. Ular nafaqat yangi usul maktablarini tashkil etishdi, balki matbuot, teatr, adabiyot va siyosiy fikr orqali jamiyatni uyg'otishga harakat qildilar. Bu jarayonda Mahmudxo'ja Behbudiy jadidchilik mafkurasining asosiy nazariyotchilaridan biri sifatida ajralib turadi. U ta'lim islohoti, milliy matbuot va teatr orqali xalqni ma'rifatga chorladi. Shuningdek, Munavvarqori Abdurashidxonov Toshkent jadidlarining yetakchi vakillaridan bo'lib, yangi maktablar tashkil etish va milliy ta'lim tizimini yaratish g'oyasini ilgari surdi. Abdulla Avloniy esa o'zining darsliklari va pedagogik qarashlari orqali jadid ta'lim tizimini boyitdi hamda “tarbiya” va “axloq” masalalarini markaziy o'ringa qo'ydi.

Farg‘ona vodiysida Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulhamid Cho‘lpon hamda boshqa ijodkorlar jadidchilik g‘oyalarini adabiyot va san‘at orqali ommalashtirdilar. Ular xalqning ijtimoiy muammolarini yoritib, erkin fikrlash va milliy uyg‘onish g‘oyalarini targ‘ib qildilar. Buxoro hududida Abdulla Qodiriy emas (uning faoliyati asosan Toshkent bilan bog‘liq bo‘lsa-da), bu hududda Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Sadridin Ayniy kabi siymolar jadidchilikning siyosiy va madaniy yo‘nalishlarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynadilar. Xorazmda esa Polvonniyoz Hoji Yusupov hamda Boboovun Salimov kabi shaxslar jadidchilik g‘oyalarini targ‘ib qilib, yangi maktablar ochish va jamiyatni isloh qilish yo‘lida faoliyat olib bordilar.

Jadidlar Turkiston jamiyati hayotiga faqat ma‘rifat va maktab islohoti emas, balki tom ma‘nodagi milliy madaniyatning yangi shakllarini ham olib kirganlar. Ayniqsa, Jadid teatri o‘zbek xalqining madaniy hayotida tub burilish yasadi. Bu jarayon orqali teatr faqat ko‘ngilochar san‘at emas, balki jamiyatni uyg‘otuvchi, fikrni o‘zgartiruvchi kuchli tarbiya vositasiga aylandi. O‘zbek milliy teatrining shakllanishida Mahmudxo‘ja Behbudiyning hissasi beqiyosdir. U o‘zining mashhur “Padarkush” dramasi orqali teatr san‘atining yangi davrini boshlab berdi. Ushbu asar 1912-yilda yozilib, 1913-yilda nashr etilgan bo‘lib, o‘z mazmuni bilan jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni, jaholat va ma‘rifatsizlik oqibatlarini ochib berdi. “Padarkush” nafaqat adabiy asar, balki jamiyatga ogohlantiruvchi kuchli ma‘naviy chaqiriq edi.

Garchi xronologik jihatdan birinchi dramatik asarlardan biri sifatida Abdurauf Shahidiyning “Mahramlar” asari tilga olinsa-da, aynan Behbudiy o‘z asari va faoliyati orqali o‘zbek teatrining asoschisi sifatida tarixda muhim o‘rin egalladi. 1914-yil 15-yanvarda “Padarkush” Samarqand havaskorlari tomonidan sahnaga qo‘yilishi esa milliy teatr tarixida katta voqea bo‘ldi va keng jamoatchilik e‘tiborini tortdi. Toshkentda jadid teatr harakatining rivojlanishida Munavvarqori Abdurashidxonov va Abdulla Avloniyning xizmatlari katta bo‘ldi. 1913-yilda Munavvarqori tashabbusi bilan “Turon” nomli teatr truppasi tashkil etildi. Bu truppa o‘z davrining birinchi professional sahna jamoalaridan biri bo‘lib, milliy teatr san‘atining shakllanishiga asos soldi.

1914-yil 27-fevralda “Turon” truppasi Toshkentdagi “Kolizey” teatrida “Padarkush” spektaklini sahnalashtirdi. Bu tomosha 2000 ga yaqin tomoshabinni jalb qilib, katta ijtimoiy va madaniy hodisaga aylandi. Keyingi yillarda esa jadid dramaturgiyasi tez rivojlanib, 1917-yilgacha 40 ga yaqin sahna asarlari yaratilgani qayd etiladi. Toshkent, Samarqand, Andijon va Qo‘qon kabi shaharlarda turli teatr guruhlari paydo bo‘lib, milliy teatr harakati keng yoyildi. Jadidlar teatrni xalqni uyg‘otish, axloqiy tarbiya berish va ijtimoiy muammolarni ochib berish vositasi sifatida ko‘rdilar. Ular sahna orqali jamiyatdagi illatlar — jaholat, mutaassiblik, savodsizlik va ijtimoiy adolatsizlikni tanqid qildilar. Shu tariqa jadid dramaturgiyasi milliy uyg‘onish g‘oyalarining kuchli minbariga aylandi. Jadidlar faqat teatr bilan cheklanib qolmay, musiqa san‘atini ham yangilashga harakat qildilar. Ular Yevropa musiqasining ko‘p ovozli (polifonik) tizimini o‘rganib, milliy musiqa bilan uyg‘unlashtirish g‘oyasini ilgari surdilar. Bu boradagi tajribalar natijasida an‘anaviy musiqa yangi shakllar bilan boyidi. 1919-yilda Toshkentning Eski shahar qismida, hozirgi “Turon” kutubxonasi yaqinida jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq

konservatoriyasining milliy bo‘limi ochildi. Bu tashabbus o‘zbek professional musiqa ta‘limining rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib xizmat qildi.

Jadidchilik harakatining eng muhim yo‘nalishlaridan biri milliy matbuot va jurnalistika tizimining shakllanishi bo‘lib, bu jarayon Turkiston jamiyatida fikr erkinligi va jamoatchilik ongining rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Jadid matbuoti orqali jadidlar xalqni ma‘rifatga chorlash, ijtimoiy muammolarni ochiq muhokama qilish va milliy ongni uyg‘otishni maqsad qildilar. Bu jarayonning tezlashishiga 1905-yil 17-oktabrda Rossiya imperatori Nikolay II tomonidan imzolangan manifest ham katta ta‘sir ko‘rsatdi. Ushbu hujjat nisbatan matbuot, so‘z erkinligi va jamoat yig‘ilishlari erkinligini kengaytirib, jadidlarga o‘z g‘oyalari ochiqroq targ‘ib qilish imkonini berdi. Natijada Turkiston jadidlari bu tarixiy sharoitdan foydalanib, gazeta va jurnallarni milliy uyg‘onishning asosiy vositasiga aylantirdilar.

Shu davrdan boshlab matbaa va nashriyot ishlarining rivojlanishi jadidchilik faoliyatining muhim qismiga aylandi. Toshkentda Turon jamiyati katta ahamiyat kasb etdi. Ushbu jamiyat nafaqat teatr truppasini, balki kutubxona va nashriyot faoliyatini ham yo‘lga qo‘yib, Turkiston bo‘ylab kitob va gazetalarning tarqalishiga xizmat qildi. Shuningdek, Qo‘qonda “G‘ayrat” (1913), Samarqandda “Zarafshon” kabi kutubxonalar, To‘raqo‘rg‘onda esa Kutubxonayi Is‘hoqiya kabi ilmiy-ma‘rifiy markazlar faoliyat ko‘rsata boshladi. Bu maskanlar kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish, yoshlarni ilm-fanga jalb etish va yangi g‘oyalarni yoyishda muhim rol o‘ynadi. Jadid bosmaxonalari va kitob do‘konlarining kengayishi esa milliy adabiyot va publitsistikaning shakllanishiga zamin yaratdi.

XX asr boshlarida, ayniqsa Birinchi jahon urushi davrida jadidchilik harakati yanada faollashdi. Bu davrda Ubaydulla Asadullaxo‘jayev tomonidan Andijonda “Taraqqiyparvar” siyosiy-ma‘rifiy yo‘nalishdagi guruh tashkil etildi. Ushbu harakatning asosiy targ‘ibot vositalari sifatida “Sadoi Turkiston” va “Sadoi Farg‘ona” gazetalar xizmat qildi. Bu nashrlar orqali jadidlar xalqni ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga jalb etish, islohotlar zarurligini tushuntirish va milliy manfaatlarni himoya qilishga intildilar. 1916-yilgi mardikorlikka olish voqealari jadidlar faoliyatining siyosiy jihatdan yanada keskinlashganini ko‘rsatdi. O‘sha yili podsho farmoni asosida Turkiston aholisi majburiy mehnatga safarbar etila boshlaganida, jadidlar bunga qarshi faol kurash olib bordilar. Ubaydulla Xo‘jayev va uning safdoshlari Peterburgga borib, bu qarorning qonuniy asoslarini qayta ko‘rib chiqishga erishishga harakat qildilar. Ularning sa‘y-harakatlari natijasida ayrim eshelonlar to‘xtatildi va minglab odamlarning taqdiri yengillashtirildi.

1917-yil Fevral inqilobidan keyin esa mardikorlarni qaytarish jarayoni tezlashdi va jadidlar xalq orasida yanada katta obro‘ qozondi. Bu voqealar jadidlarning faqat ma‘rifatparvar emas, balki siyosiy jihatdan ham yetuk harakatga aylanganini ko‘rsatdi. Ular endi jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etib, milliy-ozodlik harakatining g‘oyaviy va tashkiliy yetakchilariga aylanishdi.

Jadidchilik harakatining eng muhim va tarixiy ahamiyatga ega yo‘nalishlaridan biri yangi usuldagi jadid maktablarining tashkil topishi bo‘ldi. Bu maktablar Islom olamida ilgari deyarli uchramagan ilg‘or o‘qitish tizimi — “Savtiya” yoki tovush usuliga asoslangan edi. Mazkur usul bolalarga harflarni yodlash orqali emas, balki tovushlarni talaffuz qilish va ularni birlashtirish orqali tez savod chiqarishni

o'rgatardi. Natijada o'quvchilar qisqa vaqt ichida o'qish va yozishni mukammal egallay boshladilar. Agar an'anaviy eski maktablarda savod chiqarish uchun 5–6 yil talab qilinsa, jadid maktablarida bir yil ichida o'quvchilar ravon o'qish va yozishni o'zlashtira olar edi. Shu jihatdan jadid maktablari Turkiston ta'lim tarixida haqiqiy ma'rifiy inqilob vazifasini bajardi. Jadid maktablarining asosiy ustunligi diniy va dunyoviy bilimlarning uyg'unlashtirilgan holda o'qitilishida namoyon bo'ldi. Eski maktablarda asosan diniy matnlarni yodlashga urg'u berilgan bo'lsa, yangi usul maktablarida o'quvchilar zamonaviy fanlar bilan ham tanishtirildi. Bu maktablarda Qur'oni karim bilan bir qatorda matematika, geografiya, ona tili, rus va arab tillari, tarix, tabiatshunoslik, ashula va hatto jismoniy tarbiya fanlari ham o'qitildi. O'quvchilar qulay partalarda o'tirib, xaritalar, globuslar, rasmlar va boshqa ko'rgazmali qurollar yordamida bilim oldilar. Bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini yanada oshirdi.

Jadid maktablari o'z tuzilishiga ko'ra boshlang'ich va yuqori bosqichlarga bo'lingan edi. Ayrim maktablar to'rt yillik bo'lsa, ayrimlari yetti yillik tizim asosida faoliyat yuritgan. Ayniqsa Munavvarqori Abdurashidxonov tashkil etgan yetti yillik maktab o'zining mukammalligi bilan ajralib turgan. Bu maktabni tamomlagan yoshlar rus tilini, dunyoviy fanlarni yaxshi bilgan holda jadid maktablarida muallimlik qilish, masjid va madrasalarda faoliyat yuritish, savdo va idoralarda kotib bo'lib ishlash, hatto xorijdagi oliy ta'lim muassasalarida tahsil olish imkoniyatiga ega bo'lganlar.

1913–1914 o'quv yilidan boshlab ayrim jadid maktablarida ikki bosqichli ta'lim tizimi joriy etildi. Bunday maktablar “namuna maktablari” deb atalgan. Birinchi bosqich “tahziriyy”, ya'ni boshlang'ich sinflar bo'lsa, ikkinchi bosqich “rushdiy”, ya'ni yuqori sinflar hisoblangan. Samarqanddagi Abduqodir Shakuriy maktabi, Qo'qondagi A. Ibodiev maktabi va Toshkentdagi Munavvarqori maktablarida yuqori sinflar faoliyat yurita boshladi. Bu esa jadidlarning zamonaviy, bosqichma-bosqich ta'lim tizimini shakllantirishga intilganliklarini ko'rsatadi.

Jadid maktablari asosan pullik faoliyat yuritgan bo'lsa-da, ijtimoiy adolat tamoyiliga ham katta e'tibor qaratilgan. Ota-onalar o'z imkoniyatlariga qarab oyiga bir so'mdan bir yarim so'mgacha haq to'laganlar. Boy oilalar ko'proq mablag' ajratgan bo'lsa, kambag'al va nochor oilalarning farzandlari ko'pincha bepul o'qitilgan. Bundan tashqari, o'quv qurollari bilan ham ta'minlangan. Jadidlar tashkil etgan xayriya jamiyatlari va homiylar maktablarning moddiy ta'minotida muhim rol o'ynagan. Jadid maktablarining faoliyati ko'plab qarshiliklarga ham duch kelgan. Rossiya imperiyasi amaldorlari yangi usul maktablarini milliy ongini uyg'otuvchi markaz deb hisoblab, ularga shubha bilan qaraganlar. Shuningdek, ayrim mutaassib diniy doiralar ham jadidlarni “eski an'analarni buzuvchi” sifatida tanqid qilganlar. Shunga qaramay, jadidlar katta matonat va fidoyilik bilan o'z faoliyatlarini davom ettirib, xalq orasida katta obro' qozondilar. Jadid maktablari qat'iy nizom, dastur va darsliklar asosida faoliyat olib bordi. Eng muhim yangiliklardan biri shundaki, tarixda birinchi bor o'quvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qo'yish tizimi joriy etildi. O'quvchilar sinfdan-sinfga o'tish yoki maktabni bitirish uchun ochiq imtihon topshirganlar. Bu imtihonlar jamoatchilik ishtirokida o'tkazilgan bo'lib, ta'lim sifati va shaffofligini ta'minlashga xizmat qilgan. Jadidlarning yana bir muhim

xizmati shundan iborat ediki, ular nafaqat maktab ochdilar, balki darslik va o‘quv qo‘llanmalarini ham o‘zlari yaratdilar. Natijada Turkistonda zamonaviy pedagogika va milliy ta‘lim tizimining asoslari shakllandi. Jadid maktablari keyinchalik o‘zbek xalqining ilm-fan, madaniyat va milliy ong rivojida muhim tayanch vazifasini bajardi.

Sovet davrida O‘zbekistondagi ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy va ma‘naviy jarayonlar

1917-yilgi Oktabr to‘ntarishidan keyin Rossiyada bolsheviklar hokimiyatni qo‘lga oldi va sobiq Rossiya imperiyasi hududlarida sovet tuzumini o‘rnatishga kirishdi. Turkiston hududi ham bu siyosiy jarayonlardan chetda qolmadi. Bolsheviklar Turkistonda yangi siyosiy tizimni joriy etib, o‘lkani Sovet Rossiyasining tarkibiy qismiga aylantirishni maqsad qildilar. 1917-yilning oxiri va 1918-yil boshlarida Turkistonning yirik shaharlarida sovet hokimiyati o‘rnatildi. Toshkent shahri bolsheviklarning asosiy tayanch markaziga aylandi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Turkistonda siyosiy vaziyat nihoyatda murakkab edi. Bir tomondan bolsheviklar hokimiyatni mustahkamlashga harakat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan mahalliy aholi orasida mustaqillik va milliy davlatchilik g‘oyalari kuchli edi.

1917-yilda Qo‘qon shahrida Turkiston Muxtoriyati tashkil etildi. Bu muxtoriyat mahalliy ziyolilar va jadidlarning milliy-demokratik davlatchilikni barpo etish yo‘lidagi muhim qadami edi. Biroq bolsheviklar bu hukumatni o‘zlariga xavf deb hisoblab, 1918-yil fevral oyida Qo‘qon Muxtoriyatini qurolli kuch bilan tugatdilar. Qo‘qonda yuz bergan fojeali voqealarda minglab tinch aholi halok bo‘ldi.

1918-yilda Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (Turkiston ASSR) tashkil etildi. Bu respublika RSFSR tarkibiga kiritildi va markaz tomonidan boshqarildi. Turkiston ASSRning tashkil topishi bilan sovet hokimiyati mintaqada siyosiy va iqtisodiy nazoratni kuchaytirdi.

Sovet hokimiyatining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat edi:

- kommunistik mafkurani keng yoyish;
- markazlashgan boshqaruv tizimini shakllantirish;
- iqtisodiyotni davlat nazoratiga olish;
- eski ijtimoiy qatlamlarni tugatish;
- yangi sovet jamiyatini yaratish.

1924-yilda Sovet hukumatining milliy-hududiy chegaralanish siyosati amalga oshirildi. Natijada Turkiston hududida yangi milliy respublikalar tashkil qilindi. Shu jarayon natijasida O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi (O‘zbekiston SSR) tashkil topdi. Milliy-hududiy chegaralanishning asosiy maqsadi tashqi tomondan milliy respublikalarni shakllantirish bo‘lsa-da, aslida markaziy hokimiyatning nazoratini yanada kuchaytirishga xizmat qilgan. Respublikalarning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi juda cheklangan edi. Sovet hokimiyati dastlab xalq orasida tenglik, adolat va erkinlik g‘oyalarni targ‘ib qilgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan totalitar boshqaruv tizimi shakllandi. Davlat va jamiyat hayotining barcha sohalari kommunistik partiya nazorati ostiga olindi.

Sovet davrida siyosiy hayot to‘liq kommunistik mafkuraga bo‘ysundirildi. Mamlakatda bir partiyaviy tizim hukm surdi va barcha hokimiyat Kommunistik

partiya qo‘lida jamlandi. Partiya davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, ta‘lim, madaniyat va hatto fuqarolarning shaxsiy hayotigacha nazorat o‘rnatdi. Sovet siyosiy tizimining asosiy xususiyatlaridan biri markazlashgan boshqaruv edi. Muhim qarorlar Moskva tomonidan qabul qilinadi, ittifoqdosh respublikalar esa bu qarorlarni bajarishga majbur bo‘lardilar. O‘zbekiston SSR nomigagina mustaqil respublika hisoblangan bo‘lsa-da, amalda markazga to‘liq qaram edi.

Sovet davridagi qatag‘on siyosati XX asr tarixidagi eng og‘ir va fojeali siyosiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Bu siyosat Sovet hokimiyati tomonidan davlatni mustahkamlash, jamiyat ustidan mutlaq nazorat o‘rnatish va har qanday mustaqil fikrni bostirish maqsadida amalga oshirilgan. Ayniqsa, Iosif Stalin davrida qatag‘on siyosati nihoyatda kuchaydi. Bu davrda millionlab insonlar “xalq dushmani”, “aksilinqilobchi”, “millatchi”, “josus” kabi ayblovlar bilan ta‘qib qilindi. Ko‘plab insonlar sudsiz va tergovsiz qatl etildi, qamoqqa tashlandi yoki uzoq hududlarga surgun qilindi. Sovet hokimiyati xalq orasida qo‘rquv va itoatkorlik muhitini yaratish orqali o‘z hukmronligini mustahkamlashga intilgan.

Qatag‘on siyosatining ildizlari 1920-yillardan boshlansa-da, uning eng dahshatli bosqichi 1937–1938-yillarda yuz berdi. Bu davr tarixda “Katta terror” nomi bilan mashhurdir. Aynan shu yillarda Sovet Ittifoqining barcha hududlarida minglab davlat arboblari, harbiylar, ziyolilar va oddiy fuqarolar ommaviy ravishda hibsga olindi. Sovet hukumati odamlarni bir-biridan shubhalanishga majbur qilib, jamiyatda ishonchsizlikni kuchaytirdi. Hatto yaqin qarindosh yoki do‘st ustidan yozilgan arzlar ham insonning qamalishiga sabab bo‘lishi mumkin edi. NKVD deb atalgan maxsus xavfsizlik tashkiloti qatag‘on siyosatini amalga oshirishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qilgan.

O‘zbekistonda ham qatag‘on siyosati juda katta fojealarga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, milliy uyg‘onish va ma‘rifatparvarlik harakatining vakillari bo‘lgan jadidlar sovet hokimiyati uchun xavfli kuch sifatida baholandi. Jadidchilik harakati vakillari xalqni ilm-ma‘rifatga chaqirib, milliy ong va mustaqillik g‘oyalarini targ‘ib qilganlari sababli qattiq ta‘qib ostiga olindi. Sovet hukumati jadidlarni “millatchi” va “xalq dushmani” deb e‘lon qilib, ularning faoliyatiga chek qo‘ydi. Natijada o‘zbek xalqining eng ilg‘or ziyolilari qatag‘on qurboniga aylandi.

Mashhur o‘zbek adiblari va ma‘rifatparvarlari — Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Fitrat, Usmon Nosir va boshqa ko‘plab ziyolilar qamaldi, qiynoqlarga duchor qilindi va qatl etildi. Ularning asarlari taqiqlanib, nomlari uzoq yillar davomida tilga olinmadi. Bu holat millatning ilmiy va madaniy taraqqiyotiga juda katta zarar yetkazdi. Chunki aynan shu ziyolilar xalqni taraqqiyot va erkin fikrlash sari yetaklayotgan edilar.

Qatag‘on siyosati faqat ziyolilar bilan cheklanib qolmadi. Oddiy dehqonlar, ishchilar, diniy ulamolar va davlat xizmatchilari ham turli ayblovlar bilan jazolandilar. Ayniqsa, sovet hokimiyatining kollektivlashtirish siyosatiga qarshi chiqqan dehqonlar “quloq” deb e‘lon qilinib, mol-mulki tortib olindi va surgun qilindi. Minglab oilalar o‘z uyidan ayrilib, uzoq hududlarga yuborildi. Bu esa ocharchilik, qashshoqlik va ko‘plab insonlarning halok bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

Qatag‘on davrida ko‘plab insonlar Gulag lagerlari ga jo‘natilgan. Bu lagerlarda mahbuslar og‘ir mehnatga majbur qilingan, sovuq, ochlik va kasalliklardan aziyat

chekkan. Lagerlardagi sharoit nihoyatda og‘ir bo‘lgani sababli minglab odamlar u yerda hayotdan ko‘z yumgan. Mahbuslar ko‘pincha insoniy huquqlardan butunlay mahrum etilgan. Ular uzoq shimoliy hududlarda kon qazish, o‘rmon kesish yoki qurilish ishlarida ishlatilgan.

Qatag‘on siyosati xalq ruhiyatiga ham katta salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Odamlar o‘z fikrini erkin aytishdan qo‘rqadigan bo‘lib qoldi. Jamiyatda qo‘rquv, ishonchsizlik va sukut muhiti shakllandi. Ko‘pchilik hatto oilasi yoki yaqinlari bilan ham ehtiyotkorlik bilan gaplashishga majbur bo‘lgan. Chunki kichik bir shubha yoki noto‘g‘ri so‘z insonning qamalishiga sabab bo‘lishi mumkin edi. Bu holat insonlarning erkin fikrlashi va ijodiy faoliyatini keskin cheklab qo‘ydi.

Qatag‘on siyosati iqtisodiy hayotga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligida majburiy kollektivlashtirish siyosati ko‘plab muammolarni keltirib chiqardi. Dehqonlarning yer-mulklari tortib olinib, kolxoz va sovxozlarga birlashtirildi. Bunga qarshi chiqqan insonlar “quloq” deb ayblanib, surgun qilindi. Natijada qishloqlarda ocharchilik va qashshoqlik kuchaydi. Odamlar o‘z mehnati samarasidan erkin foydalana olmay qoldi. Sovet davridagi qatag‘on siyosati faqat O‘zbekistonda emas, balki Sovet Ittifoqi tarkibidagi boshqa respublikalarda ham amalga oshirilgan. Ukrainada, Qozog‘istonda, Kavkaz hududlarida va Boltiqbo‘yi davlatlarida ham millionlab insonlar repressiyaga uchragan. Ayrim xalqlar, jumladan chechenlar, qrim tatarlari va boshqa millatlar ommaviy ravishda o‘z yurtidan surgun qilingan. Bu esa ko‘plab xalqlarning tarixiy taraqqiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan.

O‘zbekistonda sovet davri maorif tizimi XX asrning eng muhim ijtimoiy jarayonlaridan biri hisoblanadi. Sovet davri davomida ta‘lim tizimi tubdan o‘zgartirildi va u sovet mafkurasi asosida qayta tashkil etildi. Sovet hokimiyati maorifni jamiyatni boshqarishning eng muhim vositalaridan biri deb bilgan. Shu sababli maktablar, oliy o‘quv yurtlari va ilmiy muassasalar davlat nazoratiga o‘tkazildi hamda ta‘lim kommunistik mafkura asosida olib borildi. 1917-yildagi Oktabr to‘ntarishi dan keyin Turkistonda eski maktab va madrasa tizimini o‘zgartirish ishlari boshlandi. Sovet hokimiyati diniy ta‘limni cheklab, dunyoviy maktablarni kengaytirishga harakat qildi. Avvalgi maktablarda asosan diniy bilimlar o‘qitilgan bo‘lsa, yangi sovet maktablarida matematika, fizika, kimyo, geografiya, tarix kabi fanlar o‘qitila boshlandi. Bu jarayon aholining savodxonligini oshirishga xizmat qilgan.

1920–1930-yillarda savodsizlikni tugatish davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylandi. “Likbez” deb atalgan savodsizlikka qarshi kampaniyalar tashkil qilinib, katta yoshdagi aholini ham o‘qitishga katta e‘tibor qaratildi. Qishloq va shaharlarda maxsus savod o‘rgatish kurslari ochildi. Natijada qisqa vaqt ichida savodli aholi soni sezilarli darajada oshdi. Agar XX asr boshlarida aholining juda oz qismi savodli bo‘lgan bo‘lsa, sovet davrining oxirlariga kelib savodxonlik darajasi deyarli umumiy tus oldi. Sovet davrida maktab tizimi bir necha bosqichdan iborat edi. Boshlang‘ich, to‘liqsiz o‘rta va umumiy o‘rta ta‘lim joriy qilindi. Barcha bolalar uchun bepul ta‘lim tizimi yaratildi. O‘quvchilar yagona davlat dasturi asosida ta‘lim oldilar. Darsliklar markazlashgan holda tayyorlanib, butun Sovet Ittifoqi bo‘ylab bir xil mafkuraviy ruhda yozilgan. Ta‘lim tizimida kommunistik g‘oyalar, sovet vatanparvarligi va partiyaga sadoqat targ‘ib qilinar edi.

O‘zbekistonda sovet davrida ko‘plab yangi maktablar, texnikumlar va oliy o‘quv yurtlari tashkil etildi. Toshkent davlat universiteti, Toshkent politexnika instituti va boshqa ko‘plab institutlar faoliyat boshladi. Bu oliygohlar sanoat, qishloq xo‘jaligi, tibbiyot, pedagogika va texnika sohalarini uchun mutaxassislar tayyorladi. Sovet davrida ayollarning ham ta‘lim olishi kengaydi. Xotin-qizlarni maktab va oliy o‘quv yurtlariga jalb qilish siyosati amalga oshirildi. Maorif tizimining muhim jihatlardan biri ilm-fan rivojiga e‘tibor berilganidir. O‘zbekistonda ilmiy-tadqiqot institutlari ochilib, fan rivojlandi. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi, geologiya, energetika, tibbiyot va texnika sohalarida ilmiy ishlar olib borildi. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi tashkil etilishi ilm-fan taraqqiyotida muhim qadam bo‘ldi.

Biroq sovet davri maorif tizimining salbiy tomonlari ham mavjud edi. Ta‘lim to‘liq kommunistik mafkura asosida olib borilganligi sababli erkin fikrlash cheklangan. Tarix va adabiyot fanlari sovet mafkurasi asosida talqin qilindi. Milliy tarixning ayrim sahifalari yashirildi yoki noto‘g‘ri yoritildi. Diniy ta‘lim va milliy qadriyatlarga yetarli e‘tibor berilmadi. O‘quvchilarga sovet tuzumini ulug‘lovchi g‘oyalar singdirildi. Shuningdek, rus tili ustun mavqega ega bo‘lib, ko‘plab oliy ta‘lim muassasalarida asosiy o‘qitish tili sifatida qo‘llanildi. 1930-yillardagi Stalin qatag‘onlari davrida ko‘plab o‘zbek ziyolilari, o‘qituvchilar va ma‘rifatparvarlar qatag‘on qilindi. Ayniqsa, Jadidchilik harakati vakillari sovet hokimiyatiga qarshi kuch sifatida baholanib, ta‘qib ostiga olindi. Natijada milliy maorif taraqqiyotiga katta zarar yetdi. Sovet davrida bolalar tarbiyasiga ham alohida e‘tibor qaratilgan. Pioner va komsomol tashkilotlari orqali yoshlarni kommunistik ruhda tarbiyalash maqsad qilingan. Maktablarda siyosiy tadbirlar, paradlar va targ‘ibot ishlari muntazam o‘tkazilgan. Yosh avlodni “sovet kishisi” sifatida shakllantirish ta‘limning asosiy vazifalaridan biri bo‘lgan.

O‘zbekistonda sovet davridagi iqtisodiy hayot Sovet davri davomida markazlashgan reja asosida boshqarilgan. Barcha iqtisodiy faoliyat Sovet Ittifoqi markaziy hukumati tomonidan nazorat qilingan bo‘lib, O‘zbekiston iqtisodiyoti asosan butun ittifoq manfaatlariga xizmat qilgan. Sovet hokimiyati iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini davlat qo‘liga o‘tkazib, xususiy mulkchilikni deyarli tugatdi. Zavod-fabrikalar, yerlar, savdo va transport tizimi davlat tasarrufiga o‘tkazildi. Natijada iqtisodiyot qat‘iy markazlashgan boshqaruv tizimiga bo‘ysundirildi. 1920–1930-yillarda sovet hokimiyati O‘zbekistonda iqtisodiyotni qayta qurish siyosatini amalga oshirdi. Bu davrda kollektivlashtirish va sanoatlashtirish asosiy yo‘nalishlar bo‘ldi. Qishloq xo‘jaligida dehqonlarning yer va mol-mulki tortib olinib, kolxoz va sovxozlar tashkil qilindi. Dehqonlar jamoa xo‘jaliklarida ishlashga majbur qilindi. Sovet hokimiyati qishloq xo‘jaligini to‘liq nazorat qilish orqali davlatga kerakli mahsulotlarni arzon narxda yetkazib olishni maqsad qilgan edi. Biroq bu siyosat ko‘plab muammolarni keltirib chiqardi. Ko‘plab dehqonlar o‘z mulkidan ayrildi, qashshoqlik kuchaydi va ayrim hududlarda ocharchilik yuz berdi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida paxtachilik alohida o‘rin egallagan. Sovet davrida respublika “paxta bazasi”ga aylantirildi. Markaziy hukumat O‘zbekistonda asosan paxta yetishtirishni kengaytirishga katta e‘tibor qaratdi. Yangi sug‘orish kanallari qurildi, cho‘l hududlar o‘zlashtirildi va paxta ekiladigan maydonlar kengaytirildi. Katta Farg‘ona kanali ning qurilishi qishloq xo‘jaligi rivojida muhim voqea bo‘ldi.

Minglab insonlar xalq hashari orqali kanal qurilishida qatnashgan. Paxta yetishtirish hajmi keskin oshgan bo'lsa-da, bu siyosat boshqa qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. G'alla, sabzavot va oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish kamayib, respublika ko'plab mahsulotlarni boshqa hududlardan olishga majbur bo'ldi.

Paxta yakkahokimligi ekologik muammolarni ham keltirib chiqardi. Sug'orish tizimining haddan tashqari kengayishi natijasida Orol dengizi quriy boshladi. Daryolarning suvini paxta maydonlariga yo'naltirish ekologik muvozanatning buzilishiga sabab bo'ldi. Natijada Orolbo'yi hududida ekologik inqiroz yuzaga kelib, aholi salomatligi va tabiiy muhitga katta zarar yetdi. Bu sovet iqtisodiy siyosatining eng og'ir oqibatlaridan biri hisoblanadi.

Sovet davrida O'zbekistonda sanoat ham rivojlantirildi. Yangi zavod va fabrikalar qurilib, sanoat ishlab chiqarishi kengaydi. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushi yillarida Ikkinchi jahon urushi sababli Rossiya va Ukrainadan ko'plab sanoat korxonalari O'zbekistonga ko'chirildi. Bu respublikaning sanoat salohiyatini oshirdi. Toshkent, Chirchiq, Bekobod, Olmaliq va Navoiy kabi shaharlarda yirik sanoat markazlari shakllandi. Metallurgiya, energetika, kimyo, mashinasozlik va konchilik tarmoqlari rivojlandi.

Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, Navoiy kon-metallurgiya kombinati kabi yirik sanoat korxonalari sovet davrida tashkil etildi. Respublikada oltin, mis, uran, gaz va boshqa tabiiy boyliklarni qazib olish kengaydi. Biroq qazib olingan xomashyoning asosiy qismi qayta ishlash uchun boshqa ittifoq respublikalariga yuborilgan. Shu sababli O'zbekiston iqtisodiyoti asosan xomashyo yetkazib beruvchi hudud sifatida shakllangan.

Transport va infratuzilma tizimi ham rivojlandi. Temiryo'llar, avtomobil yo'llari va elektr tarmoqlari qurildi. Shaharlarda yangi uy-joylar, zavodlar va ijtimoiy obyektlar barpo etildi. Ayniqsa, 1966-yil Toshkent zilzilasi dan keyin Toshkent shahri qayta qurilib, zamonaviy sanoat va madaniyat markaziga aylantirildi.

O'zbekistonda sovet davridagi sanoat taraqqiyoti Sovet davri tarixining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda respublika agrar hududdan sanoatlashgan hududlardan biriga aylantirildi. Sovet hokimiyati O'zbekistonni Sovet Ittifoqi iqtisodiy tizimining muhim xomashyo va sanoat bazasi sifatida rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi. Ayniqsa, 1920–1930-yillardan boshlab sanoatlashtirish siyosati amalga oshirilib, yirik zavod-fabrikalar, konlar va energetika inshootlari qurildi.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida O'zbekiston iqtisodiyoti asosan qishloq xo'jaligiga tayanar edi. Sanoat korxonalari kam bo'lib, mavjudlari ham asosan paxtani qayta ishlash bilan shug'ullangan. Keyinchalik markaziy hukumat tomonidan sanoatlashtirish siyosati boshlanganidan so'ng respublikada og'ir sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga kirishildi. Zavod-fabrikalar davlat mulkiga aylantirildi va barcha ishlab chiqarish reja asosida boshqarildi.

1930-yillarda O'zbekistonda energetika, konchilik, kimyo va mashinasozlik sanoati rivojlana boshladi. Yangi elektr stansiyalari qurilib, sanoat korxonalarini energiya bilan ta'minlash kuchaydi. Ayniqsa, Chirchiq va Bekobod kabi shaharlarda sanoat markazlari shakllandi. Chirchiq elektroximyo kombinati va Bekobod

metallurgiya zavodi kabi yirik korxonalar ishga tushirildi. Bu korxonalar nafaqat O‘zbekiston, balki butun Sovet Ittifoqi sanoati uchun muhim ahamiyatga ega edi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston sanoati yanada rivojlandi. Urush sababli Rossiya, Ukraina va boshqa hududlardan yuzlab zavod va fabrikalar O‘zbekistonga ko‘chirildi. Ko‘plab sanoat korxonalari Toshkent, Samarqand, Farg‘ona va boshqa shaharlarga joylashtirildi. Bu korxonalar front uchun qurol-yarog‘, kiyim-kechak, oziq-ovqat va texnika ishlab chiqargan. O‘zbekiston xalqi urush davrida sanoat ishlab chiqarishini oshirish orqali g‘alabaga katta hissa qo‘shgan.

Urushdan keyingi davrda sanoatni yanada kengaytirish ishlari davom etdi. 1950–1980-yillarda O‘zbekistonda yirik metallurgiya, kimyo, neft-gaz va mashinasozlik sanoati rivojlandi. Respublikaning tabiiy boyliklarini o‘zlashtirishga katta e‘tibor berildi. Oltin, mis, uran, ko‘mir, gaz va neft konlari faol ishlatildi. Ayniqsa, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati va Navoiy kon-metallurgiya kombinati sovet davridagi eng yirik sanoat korxonalaridan biri bo‘ldi. Bu korxonalarda mis, oltin va boshqa rangli metallar qazib olinib, qayta ishlangan. Neft va gaz sanoati ham muhim o‘rin tutgan. Farg‘ona vodiysi, Qashqadaryo va Buxoro hududlarida neft hamda tabiiy gaz qazib olish rivojlandi. Farg‘ona neftni qayta ishlash zavodi faoliyati respublika energetika tizimida muhim ahamiyat kasb etdi. Keyinchalik Muborak va Sho‘rtan hududlarida ham gaz sanoati rivojlantirildi. O‘zbekiston tabiiy gaz yetkazib beruvchi muhim hududlardan biriga aylandi.

Mashinasozlik sanoati ham rivojlandi. Toshkentda qishloq xo‘jaligi texnikalari, samolyot qismlari va boshqa sanoat mahsulotlari ishlab chiqarildi. Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi sobiq ittifoqdagi eng yirik aviatsiya korxonalaridan biri edi. Bu yerda transport samolyotlari ishlab chiqarilgan. Shuningdek, qishloq xo‘jaligi uchun traktor va boshqa texnikalar tayyorlovchi korxonalar ham faoliyat yuritgan.

Kimyo sanoati sovet davrida ayniqsa tez rivojlandi. Mineral o‘g‘itlar, kimyoviy tolalar va sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi zavodlar qurildi. Chirchiq, Navoiy va Farg‘ona kimyo markazlariga aylandi. Kimyo sanoati qishloq xo‘jaligi, ayniqsa paxtachilikni rivojlantirish uchun xizmat qilgan. Biroq sovet davridagi sanoat taraqqiyotining salbiy tomonlari ham mavjud edi. O‘zbekiston sanoati asosan markaz manfaatlariga xizmat qilgan. Ko‘plab tabiiy boyliklar qazib olinib, boshqa hududlarga yuborilgan. Respublikada tayyor mahsulot ishlab chiqarish yetarli darajada rivojlanmagan. Bundan tashqari, sanoatning haddan tashqari rivojlanishi ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Kimyo korxonalari va paxtachilik bilan bog‘liq ishlab chiqarish atrof-muhitga zarar yetkazdi. Ayniqsa, Orol dengizi fojiasi sovet iqtisodiy siyosatining eng katta ekologik oqibatlaridan biri bo‘ldi.

O‘zbekistonda sovet davridagi ijtimoiy hayot XX asr davomida jamiyatning barcha qatlamlariga kuchli ta’sir ko‘rsatgan murakkab tarixiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Sovet davri yillarida mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma’naviy hayoti tubdan o‘zgardi. Sovet hokimiyati jamiyatni kommunistik mafkura asosida qayta shakllantirishga harakat qildi. Shu sababli insonlarning turmush tarzi, dunyoqarashi, oilaviy munosabatlari, ta’limi, madaniyati va kundalik hayoti davlat siyosati ta’siri ostida rivojlandi. O‘zbekiston Sovet Ittifoqi tarkibida bo‘lganligi sababli barcha ijtimoiy jarayonlar markaziy hukumat tomonidan boshqarilgan.

Sovet hokimiyati o'rnatilgach, eski jamiyat tuzumini yo'q qilish va yangi "sotsialistik jamiyat"ni barpo etish asosiy maqsad qilib qo'yildi. Avvalgi davrda katta mavqega ega bo'lgan boylar, savdogarlar, ruhoniylar va mahalliy amaldorlar "ekspluatator sinf" sifatida baholandi. Ularning mol-mulki davlat tasarrufiga o'tkazildi. Jamiyatda "ishchi" va "dehqon" tabaqasining ustunligini targ'ib qiluvchi yangi tizim shakllantirildi. Sovet mafkurasi jamiyatda hamma teng degan g'oyani ilgari surgan bo'lsa-da, amalda davlat va partiya rahbarlari alohida imtiyozlarga ega edi.

1920–1930-yillarda ijtimoiy hayotdagi eng muhim o'zgarishlardan biri savodxonlikning oshishi bo'ldi. Sovet hokimiyati savodsizlikni jamiyat taraqqiyotining asosiy to'siqlaridan biri deb hisoblagan. Shu sababli keng miqyosdagi savodxonlik kampaniyalari tashkil qilindi. Qishloq va shaharlarda yangi maktablar ochildi, kattalar uchun kechki kurslar tashkil etildi. Natijada qisqa vaqt ichida savodli aholi soni sezilarli darajada oshdi. Oliy ta'lim tizimi ham rivojlanib, turli mutaxassisliklar bo'yicha kadrlar tayyorlana boshlandi. O'zbekistonda o'qituvchilar, muhandislar, shifokorlar va olimlar soni ko'paydi.

Sovet davrida ayollarning jamiyatdagi o'rni ham keskin o'zgardi. Oldingi davrlarda ko'plab ayollar ijtimoiy hayotda faol qatnashmagan bo'lsa, sovet hokimiyati ularni ishlab chiqarish, ta'lim va siyosiy hayotga jalb qilishga intildi. "Hujum" kampaniyalari orqali paranji va eski urf-odatlariga qarshi kurash olib borildi. Ayollar maktablarda o'qish, oliy ta'lim olish, davlat ishlarida ishlash imkoniyatiga ega bo'ldi. Natijada ayollarning jamiyatdagi faolligi oshdi. Shu bilan birga, ayrim hududlarda bu siyosat an'anaviy qarashlarga zid kelgani sababli qarshiliklarga ham uchradi.

Sovet davrida aholining kundalik turmush tarzida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Shaharlarda yangi turar joylar, ko'p qavatli uylar, bog'lar, madaniyat saroylari, kutubxonalar va kinoteatrlar qurildi. Ayniqsa, 1966-yil Toshkent zilzilasi dan keyin poytaxt Toshkent zamonaviy uslubda qayta qurildi. Yangi mikrorayonlar, keng ko'chalar va sanoat korxonalarini barpo etildi. Urbanizatsiya jarayoni kuchayib, ko'plab insonlar qishloqlardan shaharlarga ko'chib keldi. Natijada shaharlarda aholi soni ortib, yangi ijtimoiy qatlam — ishchilar sinfi shakllandi.

Ijtimoiy hayotda sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Kasalxonalar, poliklinikalar, tug'ruqxonalar va sanatoriyalar qurildi. Tibbiy xizmatlar davlat tomonidan bepul taqdim etildi. Yuqumli kasalliklarga qarshi emlash ishlari olib borildi. Natijada bolalar o'limi kamaydi va aholining o'rtacha umr davomiyligi oshdi. Tibbiyot sohasida mahalliy mutaxassislar tayyorlana boshladi. Shu bilan birga, qishloq hududlarida tibbiy xizmat sifati shaharlarga nisbatan ancha past bo'lib qolgan.

Madaniy hayot sovet davrida davlat siyosatining muhim qismiga aylandi. Teatr, kino, radio, televideniye va matbuot rivojlandi. O'zbek adabiyoti va san'ati yangi bosqichga ko'tarildi. Hamza Hakimzoda Niyoziy, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor kabi ijodkorlar o'zbek madaniyati rivojiga katta hissa qo'shdi. Milliy teatr va kino san'ati shakllandi. Biroq madaniyat va san'at to'liq mafkuraviy nazorat ostida edi. Kommunistik g'oyalarga zid deb topilgan asarlar taqiqlangan, ijodkorlar esa bosim ostida ishlagan.

SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDAGI SIYOSATI

1917-yilgi Oktabr to'ntarishidan so'ng Turkistonda sovet hokimiyati o'rnatildi. O'zbekiston Sovet Ittifoqining tarkibiy qismi sifatida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalarida sovet tizimiga bo'ysundirildi.

1. SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI

- 1917-yil – Oktabr to'ntarishidan keyin Turkistonda bolsheviklar hokimiyati o'rnatila boshladi.
- 1918-yil – Turkiston ASSR tashkil etildi.
- 1924-yil – Milliy-hududiy chegaralanish siyosati natijasida O'zbekiston SSR tashkil topdi.

Maqsad: kommunistik mafkurani yoyish, markazlashgan boshqaruvni kuchaytirish, iqtisodiyotni davlat nazoratiga olish.

2. SIYOSIY TIZIM

- Bir partiyaviy tizim joriy etildi. Kommunistik partiya jamiyatdagi barcha sohalarini nazorat qildi.
- Muhim qarorlar Moskva tomonidan qabul qilinardi.
- Matbuot, adabiyot, san'at va ilm-fan senzura ostida bo'ldi.
- Erkin fikr ta'qiqlandi, muxolif fikr bildirganlar qatag'on qilindi.
- NKVD va KGB organlari siyosiy nazoratni amalga oshirdi.

3. IQTISODIY SIYOSAT

- Iqtisodiyot markazlashgan boshqaruvga o'tkazildi.
- Sanoat korxonlari davlat mulkiga aylandi.
- Paxtachilik majburiy asosda rivojlantirildi. O'zbekiston SSSRning "paxta ombori"ga aylantirildi.
- Sug'orish tizimlari kengaytirildi, bu Orol dengizi fojiasiga sabab bo'ldi.
- Beshlik rejalar asosida iqtisodiy taraqqiyot belgilab olindi.

4. IJTIMOIIY SIYOSAT

- Sinfsiz jamiyat yaratish shiori ostida "quyi sinflar" (hunarmandlar, dehqonlar, eski ziyolilar)ni qo'llab-quvvatlash, "boylar"ni siqib chiqarish siyosati olib borildi.
- 1929–1930-yillarda "boylarni kulak sifatida tugatish" siyosati amalga oshirildi.
- Aholining savodsiz qismini yo'qotish va yangi sovet odamini tarbiyalash maqsad qilindi.
- Ayollarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni ish va ta'limga jalb etish siyosati yuritildi.

5. MA'NAVIIY VA MADANIY SIYOSAT

- Ta'lim tizimi to'liq davlat nazoratiga olindi. Savodsizlikni yo'qotish kampaniyasi (likbez) olib borildi.
- Madaniyat va san'at sovet mafkurasiga mos ravishda rivojlantirildi.
- Diniy e'tiqod cheklab qo'yildi, masjid va madrasalar yopildi yoki boshqa maqsadlarda foydalanildi.
- Kommunistik g'oyalar targ'iboti barcha sohalarida olib borildi.

6. QATAG'ON VA REPRESSIYALAR

- 1930–1940-yillarda minglab odamlar "xalq dushmani", "millatchi", "contrevolyutsioner" degan ayblovlar bilan qatag'on qilindi.
- Ziyolilar, jadidlar, din ulamolari, sobiq amaldorlar, boylar, hatto oddiy dehqonlar ham qamaldi, surgun qilindi yoki otildi.
- Qatag'onlar xalqning ma'naviy elitasiga katta zarar yetkazdi.

7. MUSTAQILIKKA INTILISH RUHI

- Sovet tuzumi ostida ham xalq qalbida milliy mustaqillik g'oyasi so'nmagan.
- Jadidlar merosi va milliy qadriyatlar yashirin shaklda avloddan-avlodga o'tdi.
- 1960–1980-yillarda milliy uyg'onish harakatlari kuchaydi.
- 1991-yil 31-avgustda O'zbekiston mustaqillik e'lon qildi.

8. SOVET SIYOSATINING OQIBATLARI

IJOBIY JIHATLARI

- Sanoat va infratuzilma ma'lum darajada rivojlandi.
- Savodsizlik kamaydi, umumiy ta'lim kengaydi.
- Ayollarning jamiyatdagi roli oshdi.
- Ilm-fan va texnika sohalarida yutuqlar bo'ldi.

SALBIY JIHATLARI

- Mustamlakachilik va markazlashgan boshqaruv davom etdi.
- Milliy qadriyatlar va diniy e'tiqodga bosim o'tkazildi.
- Orol dengizi inqirozi, ekologik muammolar yuzaga keldi.
- Qatag'onlar, inson huquqlarining poymol etilishi.

XULOSA

Sovet hokimiyati O'zbekistonda barcha sohalarini nazorat qildi. Bu davrda iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar bo'lsa-da, xalq milliy mustaqilligidan mahrum bo'lib, og'ir sinovlardan o'tdi. Mustaqillik esa xalqimiz uchun eng katta tarixiy yutuq bo'ldi.

O'ZBEKISTON – MUSTAQIL VA ERKIN VATAN!

Sovet davridagi ijtimoiy hayotning eng fojeali jihatlaridan biri Stalin qatag'onlari bo'ldi. 1930-yillarda minglab ziyolilar, davlat arboblari va oddiy fuqarolar "xalq dushmani" sifatida qamaldi yoki qatl etildi. Ayniqsa, Jadidchilik harakati vakillari qattiq ta'qib qilindi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat kabi buyuk ziyolilar qatag'on qurboniga aylandi. Bu holat xalqning ma'naviy hayotiga katta zarar yetkazdi.

Diniy hayot ham sovet siyosati ta'sirida keskin cheklangan. Masjid va madrasalarning ko'pchiligi yopildi, diniy ta'lim taqiqlandi. Ateizm davlat mafkurasi sifatida targ'ib qilindi. Ruhoniylar ta'qib ostiga olindi va diniy marosimlar nazorat qilindi. Natijada xalqning ko'plab diniy qadriyatlari yashirin tarzda saqlanib qolgan.

Sovet davrida yoshlar tarbiyasiga katta ahamiyat berilgan. Pioner va komsomol tashkilotlari orqali bolalar va yoshlar kommunistik mafkura ruhida tarbiyalangan. Maktablarda siyosiy targ'ibot ishlari olib borilib, yoshlarni "sovet kishisi" sifatida shakllantirish maqsad qilingan. Sport, musiqa va fan to'garaklari orqali yoshlarning bo'sh vaqti tashkil etilgan.

Qishloq aholisi hayoti ham sovet davrida o'zgarib bordi. Kolxoz va sovxoz tizimi qishloq xo'jaligini to'liq davlat nazoratiga o'tkazdi. Dehqonlar jamoa xo'jaliklarida ishlashga majbur bo'ldi. Paxtachilikning kengayishi qishloq aholisi turmushiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ko'plab insonlar mavsumiy paxta terimiga jalb qilinar edi. Hatto talabalar va o'quvchilar ham paxta yig'im-terimida qatnashishga majbur bo'lgan.

1980-yillarga kelib sovet jamiyatida iqtisodiy va ijtimoiy inqiroz kuchaydi. Mahsulot tanqisligi, korrupsiya, uy-joy muammolari va ekologik muammolar aholining hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, Orol dengizi qurishi katta ekologik va ijtimoiy fojiga aylandi. Aholi orasida turli kasalliklar ko'paydi va turmush darajasi pasaydi.

Umuman olganda, sovet davridagi O'zbekiston ijtimoiy hayoti murakkab va qarama-qarshi jarayonlardan iborat bo'lgan. Bir tomondan savodxonlik, tibbiyot, madaniyat va shaharlashuv rivojlangan bo'lsa, ikkinchi tomondan mafkuraviy bosim, qatag'onlar, diniy va milliy qadriyatlarning cheklanishi jamiyat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olishdan qanday asosiy maqsadlarni ko'zlagan?
2. Turkiston general-gubernatorligi qachon tashkil etilgan va uning markazi qaysi shahar bo'lgan?
3. Rossiya imperiyasi davrida Turkistonda qanday boshqaruv tizimi joriy etilgan?
4. "Bo'lib tashla va hukmronlik qil" siyosatining mazmuni nimadan iborat edi?
5. Rossiya imperiyasi Turkistonni nima sababdan xom ashyo bazasiga aylantirgan?

6. Paxtachilikning kengayishi mahalliy aholi hayotiga qanday ta'sir ko'rsatgan?
7. Turkistonda qurilgan asosiy temir yo'llar qaysilar edi?
8. 1916-yildagi mardikorlik farmoni nima sababdan xalq qo'zg'olonlariga olib kelgan?
9. Rus-tuzem maktablarining tashkil etilishidan asosiy maqsad nima edi?
10. Jadidchilik harakati qachon vujudga kelgan va uning asosiy g'oyalari nimalardan iborat bo'lgan?
11. Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdulla Avloniy xalq ma'rifati rivojiga qanday hissa qo'shgan?
12. 1917-yilgi Oktabr to'ntarishidan keyin Turkistonda qanday siyosiy o'zgarishlar yuz berdi?
13. Turkiston ASSR va O'zbekiston SSR qachon tashkil topgan?
14. Sovet davrida siyosiy senzura va qatag'on siyosati qanday amalga oshirilgan?
15. Sovet hokimiyatining O'zbekistonning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotiga ko'rsatgan ijobiy hamda salbiy ta'sirlari nimalardan iborat?

MAVZUNI O'QITISHDA QO'LLASH UCHUN INTERFAOL METODLAR.

FSMU jadvali

FSMU jadvali — bu ta'lim jarayonida o'quvchilarning fikrlashini rivojlantirish, mavzuni chuqur tahlil qilish va munozara olib borish uchun qo'llaniladigan interfaol metodlardan biridir. FSMU qisqartmasi quyidagi so'zlarning bosh harflaridan tashkil topgan:

- **F — Fikr**
- **S — Sabab**
- **M — Misol**
- **U — Umumlashtirish**

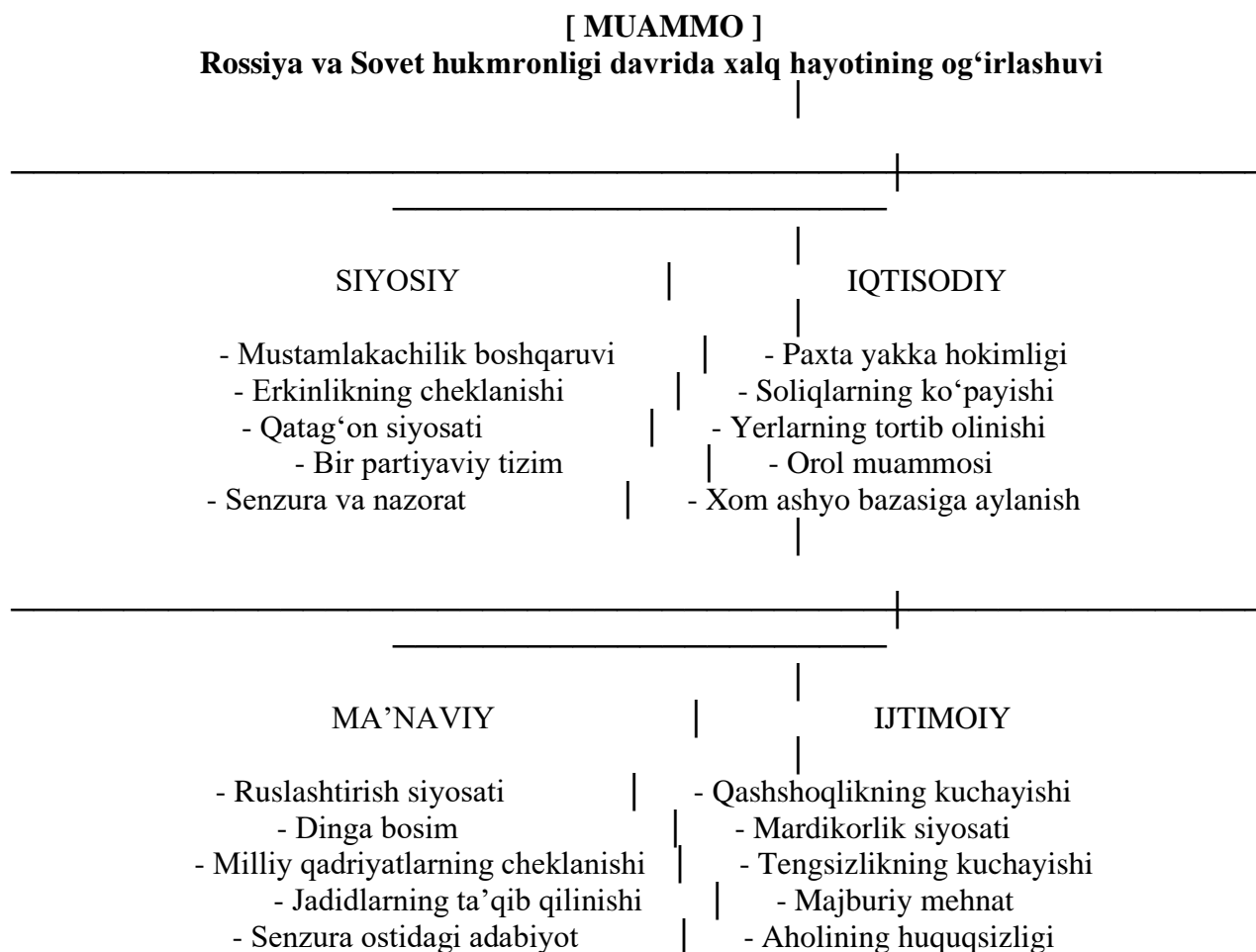
Masalan:

F	S	M	U
Jadidchilik harakati xalq taraqqiyotida muhim rol o'ynagan.	Chunki jadidlar yangi usuldagi maktablarni ochib, ilm-fanni rivojlantirishga harakat qilgan.	Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy kabi jadidlar darsliklar yaratgan va teatr tashkil qilgan.	Demak, jadidchilik milliy uyg'onish va ma'rifat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo'lgan.

Ushbu metod orqali talabalar quydagi ko'nikmalarga ega bo'ladi:

- Har bir o'quvchini fikr bildirishga undaydi
- Darsni qiziqarli qiladi
- Tahliliy fikrlashni rivojlantiradi
- Dalillarga asoslangan nutqni shakllantiradi
- O'quvchilarda erkin fikr yuritish ko'nikmasini hosil qiladi

“Baliq skeleti” (Fishbone) metodi

“Baliq skeleti” metodidan foydalanish orqali o'quvchilar Rossiya imperiyasi va sovet hukmronligi davridagi muammolarning:

- sabablarini;
- yo'nalishlarini;
- oqibatlarini

tahlil qilish imkoniga ega bo'ladilar. Ushbu metod tarixiy jarayonlarni sabab–oqibat asosida tushunishga va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar:

1. Turkiston general-gubernatorligi qachon tashkil etilgan?
A) 1865-yil
B) 1867-yil
C) 1873-yil
D) 1917-yil
2. Turkiston general-gubernatorligining markazi qaysi shahar bo'lgan?
A) Samarqand
B) Qo'qon
C) Toshkent
D) Buxoro
3. Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishdagi asosiy maqsadlaridan biri nima edi?
A) Mustaqillik berish
B) Diniy erkinlik yaratish
C) Xom ashyo bazasiga aylantirish
D) Mahalliy sanoatni rivojlantirish
4. Toshkent shahri rus qo'shinlari tomonidan qachon bosib olingan?
A) 1855-yil
B) 1865-yil
C) 1876-yil
D) 1916-yil
5. Qo'qon xonligi qachon tugatilgan?
A) 1867-yil
B) 1873-yil
C) 1876-yil
D) 1918-yil
6. Xiva xonligi Rossiya protektoratiga qachon aylantirilgan?
A) 1865-yil
B) 1868-yil
C) 1873-yil
D) 1881-yil
7. Rossiya imperiyasi Turkistonda qanday boshqaruv tizimini joriy etdi?
A) Demokratik boshqaruv
B) Parlament tizimi
C) Harbiy-ma'muriy boshqaruv
D) Federativ boshqaruv
8. Turkiston general-gubernatori qanday vakolatlarga ega edi?
A) Faqat harbiy boshqaruv
B) Faqat sud ishlari
C) Cheklangan vakolatlari
D) Juda keng vakolatlari
9. Rossiya imperiyasi Turkistonda qaysi siyosatni olib bordi?
A) Tenglik siyosati
B) "Bo'lib tashla va hukmronlik qil" siyosati
C) Mustaqillik siyosati
D) Erkin iqtisodiyot siyosati
10. Turkiston iqtisodiyotida qaysi ekinga alohida e'tibor berilgan?
A) Bug'doy
B) Guruch
C) Paxta
D) Makkajo'xori
11. Paxta maydonlarining kengayishi nimaga olib keldi?
A) Oziq-ovqat ko'payishiga
B) Oziq-ovqat tanqisligiga
C) Soliqlarning kamayishiga
D) Yer unumdorligining oshishiga
12. Orenburg–Toshkent temir yo'li nima maqsadda qurilgan edi?
A) Sayohat uchun
B) Harbiy va iqtisodiy manfaatlar uchun
C) Faqat mahalliy xalq uchun
D) Diniy maqsadlarda
13. Rossiya davrida Turkistonda qanday zavodlar tashkil etildi?
A) Samolyot zavodlari
B) Paxta tozalash zavodlari
C) Kema zavodlari
D) Avtomobil zavodlari
14. 1916-yilgi farmon nimaga sabab bo'ldi?
A) Bayramlarga
B) Qo'zg'olonlarga
C) Saylovlarga
D) Savdo rivojiga

15. Rus-tuzem maktablarining asosiy maqsadi nima edi?
 A) Mahalliy tillarni rivojlantirish
 B) Ruslashtirish siyosatini kuchaytirish
 C) Faqat diniy ta'lim berish
 D) Harbiy tayyorgarlik
16. Rus-tuzem maktablarida qaysi fan o'qitilgan?
 A) Astronomiya
 B) Rus tili
 C) Tibbiyot
 D) Falsafa
17. Jadidchilik harakati qachon yuzaga kelgan?
 A) XVIII asr boshlarida
 B) XIX asr oxiri – XX asr boshlarida
 C) XVII asrda
 D) Sovet davrida
18. Jadidlarning asosiy maqsadi nima edi?
 A) Mustamlakachilikni qo'llab-quvvatlash
 B) Xalqni ma'rifat orqali uyg'otish
 C) Faqat diniy ta'limni rivojlantirish
 D) Harbiy tizim yaratish
19. "Usuli jadid" nimani anglatadi?
 A) Eski maktab tizimi
 B) Yangi usuldagi ta'lim
 C) Harbiy maktab
 D) Maxfiy tashkilot
20. Jadidlarning mashhur vakillaridan biri kim?
 A) Amir Temur
 B) Mahmudxo'ja Behbudiy
 C) Bobur
 D) Ulug'bek
21. 1917-yilgi Oktabr to'ntarishidan keyin Turkistonda qanday hokimiyat o'rnatildi?
 A) Monarxiya
 B) Demokratik hokimiyat
 C) Sovet hokimiyati
 D) Harbiy diktatura
22. Turkiston ASSR qachon tashkil etildi?
 A) 1916-yil
 B) 1917-yil
 C) 1918-yil
 D) 1924-yil
23. O'zbekiston SSR qachon tashkil topgan?
 A) 1918-yil
 B) 1920-yil
 C) 1924-yil
 D) 1930-yil
24. Sovet davrida qaysi tizim hukm surdi?
 A) Ko'p partiyaviy tizim
 B) Bir partiyaviy tizim
 C) Monarxiya
 D) Federativ tizim
25. Sovet davrida matbuot qanday holatda bo'lgan?
 A) Erkin bo'lgan
 B) Senzura ostida bo'lgan
 C) Umuman bo'lmagan
 D) Xususiy bo'lgan
26. 1930-yillardagi qatag'on siyosatida kimlar ta'qib qilindi?
 A) Savdogarlar
 B) Ziyolilar va jadidlar
 C) Faqat harbiylar
 D) Dehqonlar
27. Sovet davrida iqtisodiyot qanday boshqarilgan?
 A) Xususiy tizim asosida
 B) Davlat nazorati ostida
 C) Erkin bozor orqali
 D) Mahalliy boshqaruv asosida
28. Sovet davrida paxta siyosati nimaga olib keldi?
 A) Orol dengizining kengayishiga
 B) Ekologik muammolarga
 C) Savdoning kamayishiga
 D) Yerlarning ko'payishiga
29. Sovet davrida qaysi tashkilot siyosiy nazorat bilan shug'ullangan?
 A) UNESCO

- B) NATO
- C) NKVD va KGB
- D) BMT

30. Jadid adabiyotining asosiy maqsadi nima edi?

- A) Mustamlakachilikni targ'ib qilish
- B) Milliy uyg'onishni kuchaytirish
- C) Faqat diniy mavzularni yoritish
- D) Savdo rivojini targ'ib qilish

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Temur tuzuklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1991.
2. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2018.
3. Davlat va huquq tarixi. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2020.
4. Temur va temuriylar davri tarixi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2015.
5. Buxoro amirligi tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
6. Xiva xonligi tarixi. – Urganch: Xorazm nashriyoti, 2014.
7. Qo‘qon xonligi tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
8. O‘rta Osiyo xalqlari tarixi. – Toshkent: Fan, 2009.
9. Abdurahmonov, H. (2020). O‘zbekistonning eng yangi tarixi. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
10. Ahmedov, E. (tahrir ostida). (2018). O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
11. Alimuhamedov, A. (2019). O‘zbekiston tarixi (1917–1991 yillar). Toshkent: Fan nashriyoti.
12. Azamat Ziyov. (2016). O‘zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent: Sharq nashriyoti.
13. Jo‘rayev, N. (2018). Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti.
14. Mavlonov, O. (2019). Markaziy Osiyo xalqlari tarixi. Toshkent: Tafakkur.
15. Muhammadjonov, A. (2017). O‘zbekiston tarixi manbalari. Toshkent: Universitet nashriyoti.
16. Nizomiddinov, I. (2018). Amir Temur davlati tarixi. Toshkent: Yangi asr avlodi.
17. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2023). Toshkent: Adolat.
18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari to‘plami. (2020). Toshkent.
19. O‘zbekiston tarixi. 1-jild. (2019). Toshkent: Fan.
20. O‘zbekiston tarixi. 2-jild. (2019). Toshkent: Fan.
21. Qodirov, A. (2018). O‘zbekiston iqtisodiyoti tarixi. Toshkent: Iqtisodiyot.
22. Rasulov, H. (2017). O‘zbekistonning xalqaro munosabatlari. Toshkent: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti nashriyoti.
23. To‘xtiyev, B. (2018). O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. Toshkent: O‘qituvchi.
24. Usmonov, Q. (2016). O‘zbekiston tarixi. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
25. Xasanov, M. (2021). Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichida. Toshkent: Ma’naviyat.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Mavzu:Qadimgi va ilk o‘rta asrlar davlatchiligi asosiy bosqichlari va o‘ziga xos xususiyatlari. o‘zbek davlatchiligining shakllanishiva taraqqiyot bosqichlari.....	4
Qadimgi davr o‘zbek davlatchiligi.....	5
Ilk o‘rta asrlarda o‘zbek davlatchiligi.....	12
Amir Temur va Temuriylar davlatchiligi.....	19
O‘rta Osiyoda tashkil topgan xonliklar va davlatlar.....	27
Mavzuni o‘qitishda qo‘llash uchun interfaol metodlar.....	36
Mavzu:Rossiya imperiyasi va sovet xukumronligi davrida o‘lkadagi ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy jarayonlar.....	43
Rossiya imperiyasi davrida Turkistondagi ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy jarayonlar.....	44
Sovet davrida O‘zbekistondagi ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy jarayonlar...	59
Mavzuni o‘qitishda qo‘llash uchun interfaol metodlar.....	72
Foydalanilgan adabiyotlar.....	80